

KIRKENE I LANDSKAPET

*En analyse av årsak til beliggenhet for de seks
middelalderske steinkirkene i Nordland, med hovedvekt
på Gildeskål gamle kirke*

Renate Cecilie B. Sandvik

Masteroppgave i Arkeologi

Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie

UNIVERSITETET I OSLO

Mai 2016

Forsideillustrasjon: Fotografi av Gildeskål kirkested, tatt av Per Storemyr

Forord

I likhet med innføringen av kristendommen i Norge, kan masteroppgaveskrivingen beskrives som en lang og turbulent prosess med mange utfordringer. Det har likevel vært en svært lærerik og spennende tid som nå er kommet til veis ende, og i den sammenheng er det en del mennesker jeg ønsker å takke.

Etter å ha jobbet et par sesonger som museumsvert ved Gildeskål gamle kirke, ble jeg høsten 2013 invitert med på et forskningsseminar som skulle holdes ved gammelkirken i Gildeskål. 12 middelalderforskere fra forskjellige fagfelt møtte opp og sammen ble det tre svært interessante og informative dager i Gildeskål. I etterkant ble jeg inspirert til å følge drømmen jeg hadde bært på i flere år, og endelig skrive om oppkomsten til Gildeskål gamle kirke.

Tusen takk til alle deltakerne, og ikke minst Oscar Berg og Oddbjørn Nicolaysen som inkluderte meg i prosessen. Jeg vil også takke Oscar Berg, og tidligere kollega Gerd Kvalholm Breivik, for mange spennende og interessante samtaler i forbindelse med vårt samlede ønske om å komme gammelkirkens historie nærmere til bunns.

I forbindelse med prosjektbeskrivelsen og masterskrivingen ønsker jeg å rette en stor takk til veileder Julie Lund for utmerkede råd og rettleiding. Jeg vil også takke Lotte Hedeager for å ha tatt seg tid til gjennomlesing av oppgaven og å dele noen tanker.

Dessuten vil jeg takke mine medstudenter for alle tips, råd og fine stunder underveis, og ikke minst venner og familie for deres tålmodighet og støtte i tiden som har vært.

Jeg må til slutt også understreke at alle feil og mangler i oppgaven er gjort av meg og meg alene.

Renate Sandvik

Mai 2016

Innholdsfortegnelse

Forord.....	iii
Innholdsfortegnelse.....	iv
1 Innledning.....	1
1.1 Problemstilling.....	3
1.2 Gildeskål kirkested	4
1.3 Avgrensning.....	5
1.4 Oppgavens struktur.....	6
2 Forskningshistorisk bakgrunn.....	7
2.1 Innføringen av kristendommen og kirkebygging i Norge.....	7
2.2 Spørsmålet om kultstedskontinuitet.....	8
2.3 Forskning rundt kirkestedsproblematikken	11
2.4 Forskning knyttet til Gildeskål kirkested	15
2.5 Forskning knyttet til de andre middelalderske steinkirkestedene i Nordland.....	17
3 Teoretiske og metodiske tilnærminger.....	20
3.1 Landskapsteori.....	20
3.2 Visuell landskapsanalyse.....	21
3.3 Relasjoner og monumentalitet.....	24
3.4 Det norrøne kultiske og kosmologiske landskapet.....	26
3.5 Stedsnavnets betydning	30
3.6 Det arkeologiske kildematerialet.....	31
3.7 Sammendag.....	32
4 Kirkene i landskapet.....	33
4.1 ALSTAHAUG KIRKESTED.....	35
4.2 HERØY KIRKESTED.....	38
4.3 DØNNES KIRKESTED.....	40
4.4 GILDESKÅL KIRKESTED.....	42
4.5 BODIN KIRKESTED.....	46
4.6 STEIGEN KIRKESTED.....	48
4.7 Samlet vurdering av de undersøkte kirkestedene.....	51
5 Diskusjon - kirkenes plassering i landskapet	53
5.1 Kirkenes plassering i det topografiske landskapet.....	53

5.2 Kirkenes relasjon til det arkeologiske landskapet.....	58
5.3 Hvorfor ble disse lokalitetene valgt ut som kirkesteder?.....	63
5.4 Gildeskål gamle kirke i forhold til de andre kirkene.....	68
5.5 Hvorfor ble Gildeskål valgt som kirkested?.....	69
6 Avslutning.....	73
Litteraturliste.....	76

Figurliste

Fig. 1: Oversiktskart over de seks kirkestedene i Nordland som har fokus i oppgaven (etter Østbø Munch 1991).....	5
Fig. 2: Visuell landskapsanalyse (etter Gansum et al. 1997:13).....	22
Fig. 3: Oversiktskart over deler av Gildeskål sogn/kommune med kirkestedet i sentrum.....	34
Fig. 4: Oversiktskart over Alstahaug kirkested.....	35
Fig. 5: Oversiktskart over Herøy kirkested.....	37
Fig. 6: Oversiktskart over Dønnes kirkested.....	40
Fig. 7: Oversiktskart over Gildeskål kirkested.....	42
Fig. 8: Oversiktskart over Bodin kirkested.....	45
Fig. 9: Oversiktskart over Steigen kirkested.....	48

Tabeller

Tabell 1: Oversikt over de undersøkte kirkestedene.....	51
Tabell 2: Oppsummering av de valgte kirkestedene.....	56

1 Innledning

*Først maa jeg til Gildeskaal styre min stavn.
Jeg slutter den egn har beholdt det navn
af gilder hvortil mand indbiuder.*

*Den meenig forsamling som gjorde sig froe
da landet var under den hedenske troe
med ofringer til deres guder*

(Petter Dass i Nordland Trompet)

Folk flest bodde langs kysten i historisk tid, og leia nordover, som Petter Dass fortsatt seiler og beskriver i Nordland Trompet på 1700-tallet, ble regnet som livsnerven for folket i Nord-Norge. Gildeskål gamle kirke fra 1100-tallet ligger langs denne leia, like sør for Bodø. Denne romanske steinbygningen har stått på stedet i nesten tusen år, men andre markører i terrenget vitner om en historie som strekker seg enda lenger tilbake. Rundt kirken, og spesielt langs havet, ligger det gravhauger som perler på en snor, og under prestegårdsboligen like ved fra 1750-tallet, ligger det en markant gårdshaug. Det er altså tegn på at her har det bodd og virket mennesker siden jernalderen (Simonsen 1962). Formålet med avhandlingen min er å gjøre en arkeologisk landskapsanalyse av området rundt gammelkirka i Gildeskål, samt en komparativ analyse av de andre steinkirkestedene i området rundt.

Målet med denne avhandlingen er å undersøke kirkestedene og kirkenes plassering i forhold til det kulturskapte og topografiske landskapet. Spesielt relasjonen og nærheten til arkeologiske bosetninger og fornminner som for eksempel gravsteder. I det vestlige moderne samfunnet i dag er det vanlig å definere naturen som det motsatte av kulturen. Landskapet fremstilles som noe man lever av, ikke noe man lever med. Denne forestillingen er veldig annerledes fra synet man hadde på naturen i forhistoriske samfunn (Ingold 2000:9-10; Tilley 1994:8-9). Naturen hadde en mangesidig rolle, hvor den i tillegg til å skaffe til veie nødvendige økonomiske ressurser, dessuten hadde en kulturell, sosial og religiøs rolle. For eksempel var bruken av landskapet i yngre jernalder sterkt knyttet til kosmologi, mentalitet, rituell praksis og tro for de som brukte landskapet (Lund 2009). Dette er et viktig aspekt for denne avhandlingen. En komparativ innfallsvinkel i tillegg til et landskapsanalytisk preg, med bruk av både arkeologiske og skriftlige kilder gjør at man kan nærme seg tolkninger om bruken av landskapet i tidligere perioder. Som arkeolog har man mulighet til å forsøke tolke

de fysiske sporene etter jernaldermenneskenes virksomhet i landskapet, for deretter å sette det i perspektiv mot den kristne kulturen som tok over å prege landskapet i middelalderen. Hvordan rom og steder beskrives og konstrueres, henger sammen med menneskenes behov for å organisere omgivelsene sine (Bruun og Istoft 2004:9). Plasseringen av ny bebyggelse eller nye bygninger i relasjon til en gammel gravplass kan skape forestillinger om kontinuitet og romlig forankring (Lund 1009). En måte å skape og fastholde strukturer i landskapet på er å reise sine egne strukturer i landskapet, siden stedene skapes og opprettholdes gjennom menneskers handlinger.

Siden både det arkeologiske og det skriftlige materialet når det gjelder Gildeskål kirkested er svært begrenset, vil det være nødvendig å trekke inn informasjon fra andre lignende steder. Hvis man sammenligner med andre europeiske land, har Norge relativt få kirker som fortsatt står siden middelalderen. Rundt 160 steinkirker, og bare 29 trekirker står tilbake av de totalt rundt 300 steinkirkene og 1200 trekirkene som engang ble bygget her til lands (Ekroll 1999:61). Trekirkene råtnet etter hvert og det måtte reises nye. Steinkirkene var på andre siden byggverk som var mer ressurskrevende, men ble også regnet som nærmest permanente og trengte mindre vedlikehold. Kirkebyggingen i både tre og stein forutsatte profesjonelle håndverkere, men når det gjaldt å bygge i stein måtte man ha flere håndverkere tilgjengelig gjennom flere av trinnene i byggeprosessen; steinbrytere, huggere, murere og kalkslagere. Dessuten måtte steinen transporteres, ofte over store avstander (Ekroll 2014:61). I tillegg forutsatte steinbyggingen at samfunnet den foregikk i kunne brødfø en gruppe som ikke produserte maten de selv spiste, og som dessuten var i stand til å organisere store byggeprosjekter (Ekroll et al. 2000:17). Det er derfor naturlig å anta at man reiste steinkirkene på steder hvor samfunnet var sterkt og ville være det i lang tid framover. Hvorfor ellers legge både tid, penger og innsats i å bygge et stort, dyrt bygg?

Kildegrunnlaget fra de tidligste kirkene i Norge er generelt ganske magert (Brendalmo og Veia 1990), men mange av kirkene står fortsatt i sin topografiske kontekst. Ved å analysere relasjonen deres i forhold til det kulturhistoriske landskapet de er plassert i, har man derfor muligheten til å forhåpentligvis kaste lys over deres oppkomst. Denne avhandlingen vil føye seg inn i rekken blant flere undersøkelser av kirkesteder i Norge, og ellers i Skandinavia, (Brendalmo 2001; Christie 1973; Ingvaldsen 1996; Skre 1988; Stige og Ekroll 2014; Solli 1996; Trædal 2006, 2008; Wienberg 1990), men det har ikke vært utført noen lignende større analyse og undersøkelse av Gildeskål kirkested tidligere.

1.1 Problemstilling

Jeg ønsker å utforske det middelalderske kirkestedets plassering i forhold til det omkringliggende jernalderlandskapet, og hvordan dette forholdet kan brukes til å belyse plasseringen av middelalderske steinkirkebygg langs kysten av Nordland, og da spesielt i Gildeskål. Hvorfor ble Gildeskål valgt ut som kirkested?

Årsaken til at jeg har valgt ut Gildeskål kirke som hovedfokus i denne oppgaven, er fordi flere av de andre nordnorske steinkirkene fra middelalderen har blitt skrevet om og arkeologisk undersøkt (Bertelsen 1994; Christie 1973; Eilertsen 1990, 1996, 2001; Liepe 2001; Trædal 2008), mens Gildeskåls gamle kirke og kirkested bare er dekt i svært liten grad. Det skal dog nevnes at det ble holdt et forskningseminar der over en langhelg høsten i 2013 (Stige og Ekroll 2014) hvor et par av deltakerne var arkeologer. Ellers har det vært tilnærmet ingen arkeologiske studier av stedet. Av alle fornminnene i området rundt, har bare én gravhaug blitt utgravd, og det på slutten av 1800-tallet. Det kan med andre ord være mye som bare venter på å bli oppdaget i Gildeskål, og med denne avhandlingen håper jeg å kunne bidra til at dette skjer.

For å kunne analysere plasseringen til Gildeskål gamle kirke, vil det også være en fordel å undersøke andre lignende kirkers plassering og rolle i landskapet, og trekke fram forskjeller og likheter dem imellom. Ekroll (2014 :61) legger vekt på at siden byggesesongen i Nord-Norge var så kort på grunn av den lange vinteren, var det få steder hvor man hadde tid og råd til å reise steinkirker. De 11 steinkirkene som ble reist i gamle Hålogaland i middelalderen er derfor et uttrykk for både rikdom, kontakter og stor velvilje. Kirkene ble reist på Brønnøy og Tilrem i Sør-Helgeland, Tjøtta, Alstahaug, Herøy og Dønnes på Midt-Helgeland. Bodin, Gildeskål og Steigen lenger nord i Salten i Nordland, og Trondenes og Ibestad i Sør-Troms. De opprinnelige steinkirkene på Tilrem, Brønnøy og Tjøtta er alle nå forsvunnet. De resterende står fortsatt, selv om enkelte er noe ombygget og utvidet siden de ble oppført.

I denne avhandlingen velger jeg å fokusere på seks av de overnevnte kirkestedene. Disse seks (se fig. 1) består av Steigen kirkested, Bodin kirkested, Dønnes kirkested, Herøy kirkested og Alstahaug kirkested – i tillegg til kirkestedet i Gildeskål (se fig. 1). Disse seks kirkene er de eneste steinkirkene fra middelalderen som fortsatt står i Nordland.

1.2 Gildeskål kirkested

Gildeskål-navet er i følge Jan Vidar Sigurdsson (2014:64) enestående i Norge, men det omtales bare én eneste gang i bevarte middelalderske tekster – I Aslak Bolts jordebok på 1430-tallet (AB jordebok: 150B). Som Petter Dass foreslår i diktverket Nordland Trompet, gjenspeiler navnet at det muligens ble samlet til gilder i Gildeskål. Disse gildene fungerte som både sosiale og religiøse fellesskap for bøndene og deres hushold innenfor et avgrenset område. Å være en del av en gruppe som dette skapte både tilhørighet og forpliktelser som påvirket folks handlinger og også avgjørelser når det gjaldt hverdagen, og ved spesielle anledninger. Gruppetilhørigheten var avgjørende for menneskene i slutten av jernalderen, samt i middelalderen og skapte fundamentale sosiale relasjoner (Sigurdsson 2014:57).

Grunnen til at Gildeskål kirkested er valgt ut som hovedfokus i denne avhandlingen, er først og fremst fordi stedet har vært lite forsket på tidligere. For å forsøke å endre på dette ble det invitert forskere, blant annet et par arkeologer, til et forskningsseminar ved Gildeskål kirkested høsten 2013. Dette resulterte i en bok i 2014, hvor ulike teorier rundt blant annet kirkens oppkomst ble presentert, og disse teoriene ønsker jeg å jobbe videre med (teoriene blir presentert i kapittel 2.4). På overflaten virker kanskje kirkestedet som de fleste andre i denne landsdelen. Det ligger ved leia langs kysten, tett på et gammelt gårdstun hvor det også er flere norrøne gravminner i den nærliggende omkrets. I tillegg ligger det flere store og små gårder rundt fra samme tidsperiode som også preges av gamle kulturminner i landskapet rundt. Det er derimot to ting som gjør at kirken skiller seg ut, i følge Vidar Trædal (2014:39). For det første har gården det enestående og spesielle navnet *Gildeskål*. For det andre er det merkverdig at det ikke er dokumentert eller funnet spor etter andre lignende steinkirkebygg fra middelalderen i det store området som i dag danner Gildeskål og Beiarn. Området er stort i målestokk og inneholder flere gårder av større størrelse enn hva Gildeskål virker å ha vært. Det må likevel nevnes at navn som «Kjerkehaugen» på Hustad og «Kjerkedelen» på Kjelling eksisterer i disse lokale områdene (Trædal 2014:40). Fundament eller rester etter stein- eller trekirker har man derimot ikke funnet fra tidlig middelalder i dette området.

Min hypotese er at siden det ikke er funnet rester etter flere tidlige middelalderkirker i det store sognet som utgjør Gildeskål, til tross for flere storgårder i området, kan Gildeskål kirke være oppført i fellesskap som et religiøst samlingspunkt i bygda. Jeg vil drøfte hypotesen ved å trekke inn lignende eksempler fra andre steder i Norden, utføre en landskapsanalyse av

kirkestedene og nærmere undersøke de seks kirkestedene med steinkirker i Nordland for å undersøke likheter og forskjeller. Jeg vil dermed prøve å konkludere på grunnlag av dette.

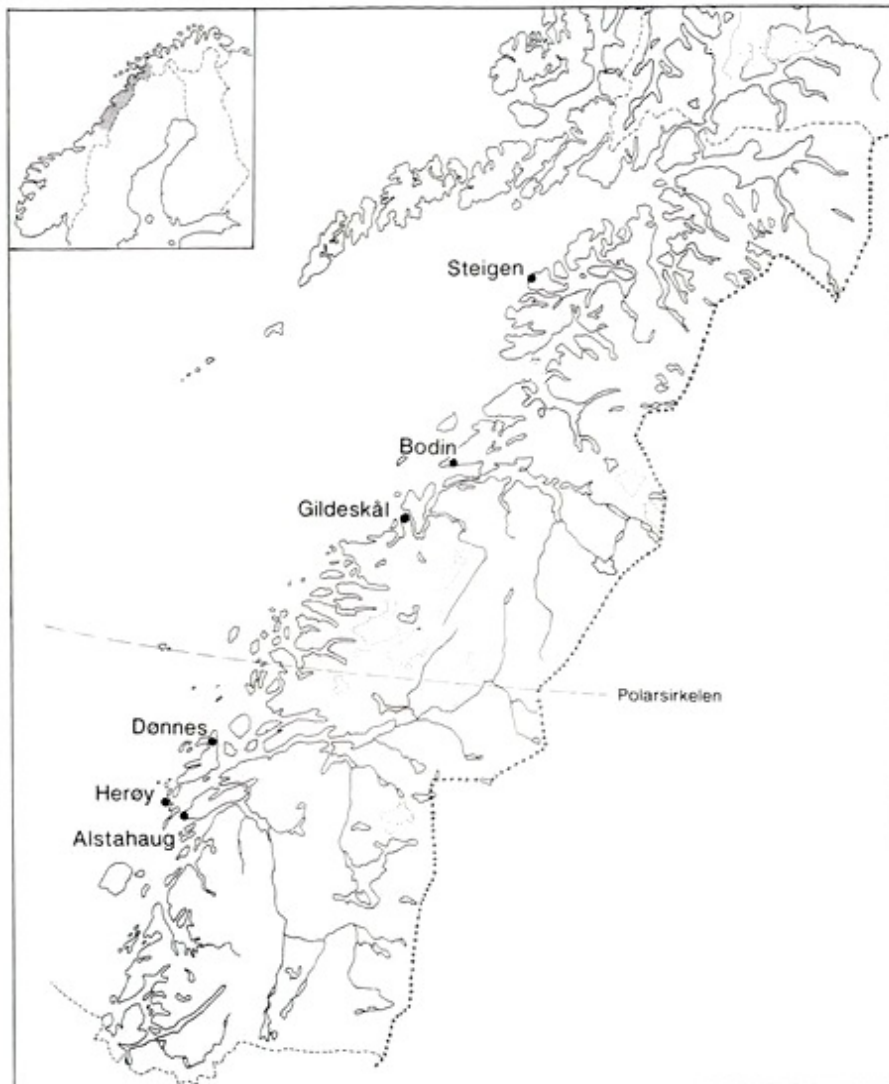

Fig. 1: Oversiktskart over de seks kirkestedene i Nordland som har fokus i oppgaven (etter Østbø Munch 1991).

1.3 Avgrensning

For å avgrense avhandlingen min blir jeg å fokusere på de fem middelalderske steinkirkene som lå nærmest Gildeskål i middelalderen, og som fortsatt står. Disse er, som nevnt, Bodin kirke i Bodø, Steigen kirke litt lenger nord, samt steinkirkene i Dønnes, Herøy, og Alstahaug – alle i nærheten av Sandnessjøen (se fig. 1). Målet er å undersøke og forstå alle disse kirkestedene med hensyn til stedsvalg, og sett i lys av tidligere rituelle steder, bosetninger og

den generelle arkeologiske landskapskonteksten. Ved å undersøke disse kirkestedene i tid og rom, håper jeg å finne ut hvorfor akkurat disse landskapene ble valgt ut.

I tillegg til kirkestedene nevnt ovenfor, vil jeg også trekke inn eksempler fra andre steder i Skandinavia, som enten er like eller ulike i forhold til de seks kirkestedene jeg hovedsakelig analyserer, for å gi et mer nyansert bilde og prøve å trekke slutninger angående hvor kirkene ble plasserte.

Tidsmessig er prosjektet grovt avgrenset fra rundt 800-tallet fram til kirkenes oppførsel på 1100-1200-tallet. Grunnen til dette er fordi at jeg tror man må tilbake til yngre jernalder og det norrøne verdensbildet for å finne grunnlaget for at kirkene ble anlagt der de ligger (Gaukstad 1990:21). Hvilke endringer i landskapet gjennom jernalderen gjorde at kirkene kunne vokse fram akkurat der de gjorde? Var det først og fremst nært tunet på gårdene kirkene vokste fram, eller var det på andre samlingssteder? Hvor viktig var nærheten til gravminner og ulike ferdselsårer?

I dette studiet er det kirkestedene, ikke selve kirkene, som har hovedfokus i oppgaven. Et kirkested kan defineres som "et topografisk avgrenset område for kristen utøvelse, hvor det i de aller fleste tilfeller står en bygning som er vesentlig for kulten" (Brendalsmo og Vea 1990:38). En viktig kilde blir da selve kulturlandskapet disse kirkestedene befinner seg i. Et viktig moment er å undersøke hvilke steder som ble utvalgt som kirkesteder, og for å få til dette er det nødvendig å studere kirkestedets relasjon til andre kulturminner og strukturer – som f.eks. gravhauger, gårdshauger, ulike samlingssteder og så videre.

1.4 Oppgavens struktur

Oppgaven er delt inn i seks kapitler. Kapittel to er en presentasjon av forskningen på kristningsprosessen, kultstedsspørsmålet og de aktuelle kirkestedene. I kapittel tre presenteres de teoretiske og metodiske tilnærmingene som anvendes videre i analysen av kirkestedene og kirkenes plassering. Kirkestedene med det arkeologiske og topografiske materialet blir presentert og analysert i kapittel fire, og i kapittel fem diskuteres resultatet fra landskapsanalysen kombinert med forskningsteoriene for å komme nærmere et svar på hvorfor de seks kirkestedene ble lagt der de ble. Til slutt, i avslutningskapittelet, vil jeg samle sammen trådene, samt vurdere resultatene i forhold til den gitte problemstillingen.

2 Forskningshistorisk bakgrunn

I dette kapittelet skal tidligere forskning angående religionsskiftet i Norge, spørsmålet om kultkontinuitet, samt plasseringen av kirkesteder i Norge, presenteres og gjennomgås. Dette er for å tydeliggjøre hvilken tidligere forskning jeg har kunnet bygge videre på i min avhandling. Da kirkestedsproblematikken er et stort og omfattende felt, vil jeg hovedsakelig forholde meg til de aspektene som er relevant for mine undersøkelser rundt de seks middelalderske kirkestedene i Nordland.

2.1 Innføringen av kristendommen og kirkebygging i Norge

I nesten tusen år hadde kristendommen vært på vandring før den fant fotfeste i Norge og Norden. Til Norden kom kristendommen både fra fransk/tyisk område sørfra, og fra England i vest. De norrøne sagaene forteller om engelske misjonærer som kom til Norge allerede under Håkon den gode (Krag 1995:30).

I graver i Rogaland har man funnet korssymboler som man gjerne vil datere helt tilbake til 700-tallet. På en annen side forteller Adam av Bremen om misjonærer som reiste rundt og omvendte folk fremdeles i 1080-årene (Rasmussen og Thomassen 2000:132). Forskere antar derfor at kristningen av Norge var en langdryg affære. Ekroll (1994:91) hevder at for de handelsreisende i Nord-Norge var neppe kristendommen noe nytt. Mange av de reisende hadde nok hadde vært i kontakt med den nye troen fra 800-900-tallet på handelsferder til blant annet Frankrike, Irland og England. Rasmussen og Thomassen (2000:133) mener kristningsprosessen kan sees ut i fra ulike aktører. Kirken i Europa er én aktør, rikskongemakten i Norge er en annen aktør og lokale stormenn en tredje. For kirken i Europa, var nordmennene «enda et barbarisk hedningefolk å få omvendt og døpt» (Rasmussen og Thomassen (2000:134). Men hva motiverte de norske kongene til å kristne landet?

Sagaene gir inntrykk av at introduksjonen av kristendommen i Norge hang sammen med rikssamlingen, og stormennenes kamp for makt gjennom jernalderen. Kongene, og spesielt Olav Haraldson, brukte kirkeorganisasjonen som et redskap for å holde riket sammen (Sveås Andersen 1977:124). Alle de tre misjonskongene, Håkon den gode, Olav Trygvasson og Olav Haraldson var døpt og oppvokst i kristne miljøer i utlandet, og det var derfor kanskje naturlig at de ønsket at riket under seg skulle følge deres eksempler og lære å identifisere seg med kristendommen (Rasmussen og Thomassen 2000:133). Ved å innlemme stormennene i kristendommen, ble de en del av kongens alliansenettverk. I tillegg til det som nevnes i

sagaene, forteller landskapslovene at kirker skulle bygges som et samarbeid mellom kongen og stormennene, eller bønder. Kongen kunne be stormennene reise kirker som et tegn på deres politiske tilhørighet. Stormennene på sin side, brukte kanskje kirkereisingen for å vise makt ovenfor lokale rivaler (Lindén 1995:135). Det viser seg altså klare sammenhenger mellom eldre maktsentrum og oppføringen av kirker i Norge. De ble ikke reist på tilfeldige steder. Mange har forsket og konkludert med at oppføringen av kirker på gårdene til høvdingene og stormennene sikret dem maktinnflytelse også inn i den nye tiden (Birkenes 2004:115; Brendalsmo 1997:8; Buckholm 1998:52; Fuglestvedt 1997; Ingvaldsen 1996:96).

For Kirken var det en langvarig prosess å løsrive seg fra verdslig innflytelse og bli sin egen selvstendige institusjon, noe som ble klart ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros i 1152/53. Kort tid etter opprettelsen av erkesetet ble det gjort endringer i lovverket. Nå fikk kirkeorganisasjonen råderett til kirkene og eiendommen som hadde blitt dem tillagt, og overtok også retten til å sette prest til kirkene (Sigurdsson 1999:172). Konsekvensen av at Kirken nå hadde fått makt over egen organisasjon, var at sognekirkevesenet ble bygget ut på 1100-1200-tallet. Dette ble et viktig ledd i kirkens innflytelse i samfunnet, og i denne perioden ble det reist mange nye kirker rundt om i landet av både konger, aristokratiet, storbønder og kanskje til og med av lokale småbønder i fellesskap (Sigurdsson 1999:167, 172). Sognekirkesystemet virker å ha vært fullt utbygget rundt 1300, og forskere mener rundt 1500 kirker ble reist i Norge i middelalderen (Oftestad et. al. 2001:64; Sigurdsson 1999:168). Nå til dags finnes det omtrent 160 stående steinkirker og 29 trekirker i Norge, men dette er altså bare ca. 8-10 prosent av det som engang fantes her til lands (Ekroll 2006:53).

Man kjenner ikke så godt til det som skjedde i Nord-Norge i kristningsperioden rundt 1000-tallet, men dersom man skal tro på Snorre, så var motstanden fra de nordnorske høvdingene lang og seig, noe både Raud den Rame, Tore Hund og Hårek fra Tjøtta er gode eksempler på. Til tross for dette var det kirken som på midten av 1000-tallet var seirende (Ekroll 1994:91).

2.2 Spørsmålet om kultstedskontinuitet

I det førkristne samfunnet var den norrøne troen vevd inn i samfunnslivet, både når det gjalt politikk, kultur og det sosiale liv. Begrepet religion fantes ikke, gudstroen var en skikk som var en del av livet og hadde vært det i alle tider. Steinsland (2005:276) mener også det var grunn til å tro at høvdingen, *goden*, hadde det overordnede ansvaret for religiøse aktiviteter, som for eksempel gjestebud og å holde blot, siden han også hadde ansvar for å skape fred i samfunnene, samt fungere som en leder i det sosiale lokale liv. En av de store diskusjonene

innfor arkeologien angående den kristne konverteringen er hvorvidt kirker ble reist på gamle hedenske kultsteder, for å enklere overføre den nye religionen inn i hverdagen til de lokale (Andrén 2013:28; Birkenes 2004:117; Brendalsmo 2001:131; Ingvaldsen 1996:106). Ved å sette opp en kirke hvor det gamle kultstedet befant seg, ville muligheten til å ofre til de gamle gudene akkurat der forsvinne, og man ble nødt til å følge den nye religionen.

Dersom kirkene ble reist på eller ved de gamle hedenske hovenene – tyder dette på at det har vært en kultkontinuitet i Norge? Dette har vært en debatt mellom forskere å mange tiår (Andrén 2013:28; Birkenes 2004:117; Brendalsmo 2001:131; Ingvaldsen 1996:106). Magnus Rindal (1996:16) mener at dette er trolig. Han trekker inn et par eksempel. For det første har utgravninger på Mære, som i følge Snorre var et viktig kultsted, vist at det var en klar kontinuitet mellom den hedenske tiden og den kristne tiden. For det andre lot den kristne kong Blåtann reise en kirke ved det hedenske gravanlegget til faren i år ca. 965. For det tredje mener Rindal det var en sterk kontinuitet i stedsnavn, hvor hedenske stedsnavn som minte om den hedenske kulten ble videreført, og dermed uendret av kristendommen.

Siden midten av 1800-tallet har stedsnavngravskere og religionshistorikere vært oppmerksom på at en del av de gamle stedsnavnene i landet kan fortelle om religionstilhørigheten i norrøn tid. Eksempler på slike navn er Frøyshov og Torshov (Helleland 1996:125). P.A. Munch (1810-63) mente også at disse navnene kunne være en kilde til den førkristne kulten og kultsteder. Det var derimot Oluf Rygh (1833-99) som gjorde dette store materialet tilgjengelig for almenheten, blant annet med artikkelen *Minder om Guderne og deres Dyrkelse i norske Stedsnavne* (Helleland 1996:125).

Olaf Olsen utgav i 1966 sin doktoravhandling *Hørg, Hov og Kirke*, etter å ha utført en rekke utgravninger i danske kirker på 50-tallet. I disse utgravningene fant han flere rester etter eldre trekirker på stedet. Likevel fant han få klare forbindelser mellom disse kristne kirkene og hedenske kultsteder, slik mange eldre forskere hadde antatt. Olsen (1966) synes selv det var påfallende at han ikke fant bygningspor, begravelser eller løsfund fra perioder eldre enn de første trekirkene på stedet. På en annen side er det nok ikke nødvendig at kirkebygningen ble reist nøyaktig over den eventuelle hedenske hovbygningen. Kanskje ble den reist like ved. Dessuten foregikk store deler av den norrøne kulten utendørs ved naturhelligdommer som for eksempel kilder, store steiner, myr, trær og lignende (Lund 2009). En annen grunn til at Olsen ikke fant noen hedenske kultbygninger under kirkegulvene kan være fordi de gamle hovenene befant seg andre steder enn i egne sakrale bygninger. Det har ofte vist seg at de gamle

storgårdene hadde ganske store bolighus, hvor hoveddelen bestod av en stor hall. Olsen (1995:126) spør seg, var det kanskje her hovene ble holdt?

Olsen tar altså avstand fra teoriene om kultkontinuitet. Han velger heller å legge fram ordet *maktkontinuitet*, men tanke på at stormennene som bygde kirkene på sine gårder, også fungerte som det religiøse overhodet i den hedenske tiden. Olsen (1995:127) foreslår at det nok var makten, og ikke kulten som var det sentrale element for stormennenes handlinger. Likevel er det et par steder som skiller seg ut. Ved Gamle Uppsala i Sverige og Mære i Trøndelag er nemlig kirkene plassert direkte oppå en eldre bygning som virker å ha hatt en tilknytning til en hedensk kult (Steinsland 2005:289). Olsen har sagt seg enig i at eksemplene herfra tyder på en kultstedskontinuitet fra hedensk til kristen periode.

Anders Andrén (2013) viderefører teoriene til Fabech (1991), og mener at det ikke er snakk om en kultstedskontinuitet, men en *områdekontinuitet*. Altså at kirkene ble reist i de gamle, rituelle landskapene, for eksempel i nærheten til gamle gravhauger, og ikke nødvendigvis selve kultstedet. Andre forskere har pekt på at det heller kan være snakk om kontinuitet i gravlegging (Vibe Müller 1997:46-49). For eksempel at i påvente av kirkegårder gravla man i nærheten av de hedenske gravfeltene for å sikre en kontinuitet. Det kan også være grunnlaget for at kirkebygningene ble reist i nærheten av slike gamle gravfelt.

Tidlig på 1900-tallet undersøkte Magnus Olsen forekomster av stedsnavnet hof/hov enkelte steder i Norge, og kom fram til at det var flere gårder med hov i navnet som senere hadde fått funksjonen som kirkested. Dette mente Olsen (1915) gav indikasjon om at det eksisterte en kultkontinuitet mellom den hedenske og kristene kulten. Dette er også interessant med tanke på navnet Gildeskål, som kan tyde på at det muligens ble holdt hedenske gildesamlinger på stedet hvor Gildeskål kirke står nå. Dette vil jeg komme tilbake til senere i avhandlingen.

Når det gjelder kultstedskontinuitet mener Andrén (2013) at spørsmålet har blitt formulert feil. Mange av ritualene i kristendommen har sitt motstykke i den førkristne tiden, men de hedenske ritualene tok ikke nødvendigvis sted på et bestemt sted eller i en bestemt bygning på samme måte. Spørsmålet er derfor ikke om en kirke ble plassert ved et hov eller et kultsted, men heller til hvilket element eller elementer i et fasettert rituell hedensk landskap kirken ble plassert inntil og dermed relatert til. Siden hedenske ritualer kunne ta sted ved både kulturelle og naturlige elementer i et variert landskap, ville det altså være mange forskjellige steder å plassere kirken dersom den skulle knyttes til de eldre rituelle stedene (Andrén 2013:33). Det

hedenske kulturelle landskapet var med andre ord utrolig kompleks, og siden både landskapet selv og den hedenske forståelsen av landskapet mest sannsynligvis har forandret seg siden jernalderen – kan det derfor være vanskelig å skulle spore en slik kultstedskontinuitet.

Andrén mener derimot at ved å studere middelalderkirkenes plassering i nærhet til hedenske gravhauger, kommer områdekontinuiteten fram. Relasjonen mellom kirkene og gravhaugene er i følge Andrén (2013:35) den eneste måten man systematisk kan dokumentere en slik områdekontinuitet fra hedensk til kristen tid, nettopp fordi så mange gravhauger og gravfelt fortsatt er bevart som synlige monumenter i landskapet fram til vår tid. Det finnes store variasjoner i denne skikken rundt i Skandinavia, men i Norrland og Öland i Sverige, Åland i Finland, samt i store deler av Norge har skikken med å plassere de tidlige kirkene i hedenske gravfelt, eller i det minste i nærheten av én gravhaug, vært påfallende (Andrén 2002; Brendalsmo 1994; Gräslund 1992:143).

I tillegg til områdekontinuitet, kan plasseringen av kirkene i nærheten av gravhaugene likevel vitne om en slags kultstedskontinuitet, siden gravhaugene ofte var åsted for rituelle handlinger i den hedenske tiden (Andrén 2013:35). Derfor er det først og fremst denne relasjonen mellom kirkene og gravhaugene jeg blir å se på i denne avhandlingen. Det kan likevel være interessant å se på kirkenes plassering i nærheten til enkelte andre naturlige elementer som kilder, fjell og elver, som også kunne fungere som rituelle steder i hedensk norrøn tid.

2.3 Forskning rundt kirkestedsproblematikken

Som beskrevet i delkapittelet over har kultstedsproblematikken vært en stor del av forskningen rundt oppkomsten og plasseringen av kirkebygg. Kirkeforskningen startet av den norske historiske skole på 1800-tallet. Rudolf Keyser (1803-1864), en av de første historieforskerne i Norge, valgte å fokusere på sammenhengen mellom hedenske hov og kirkebygg (Birkeli 1982:13). Keyser konkluderte med at han ikke fant noen sammenheng mellom disse to elementene. Hans student derimot, P.A. Munch (1852), videreførte hans ideer og teorier, og supplementerte med stedsnavnforskning. Munch kom derfor fram til at det var et samsvar mellom hedenske stedsnavn og steder hvor kirker ble plassert i tidlig middelalder. Dette mente han var bevis for kultstedskontinuitet i Norge under kristningsperioden.

Stefan Brink (1992) er blant forskerne som mener at langt viktigere spørsmål rundt kirkebyggingen og religionsskiftet har blitt ofret i kultkontinuitetsdebatten. Han understreker det at å forske på bakgrunnen til at kirkene ble bygget nettopp der de ble, om det enn var ved

hedenske graver eller ikke, er viktigere enn å bevise denne kontinuiteten fra den hedenske tiden (Brink 1992:121). Andre arkeologer som Ebbe Nyborg (1979), Jes Wienberg (1990, 1992) og Dagfinn Skre (1988) har vært interesserte i å se sammenhengen mellom kirken i tilknytning til kirkestedet, kirkebyggerne og landskapet rundt. Hans-Emil Lindén (1994) mener forskning på hvem som bygde kirkene, hvem som brukte dem og hvordan de ble brukt er viktige spørsmål for å kunne forstå den tidlige fasen av kirkebyggingen i Norge.

Blant annet arkeologen Dagfinn Skre har dessuten undersøkt hvilket motiv kirkebyggerne hadde. I hans magisteravhandling *Gård og kirke, Bygd og Sogn*, vurderer Skre (1988) kirkestedene fra middelalderen i Sør-Gudbrandsdalen og deres økonomiske stilling, for å undersøke hvem som kunne reist kirkene, og om de var resultat av et enkeltmannsforetak eller et bygdefellesskap. Han fant ut at enkelte av kirkene var bygget på kirkelig initiativ, andre var reist på samlingssteder, mens enkelte hadde ikke relasjoner til noen av de to. Skre (1988) konkluderer med at enkelte av kirkene ble reist nært det historiske tunet på storgårder, mens andre kirker ble reist på middelsstore gårder som lå sentralt i bygda.

Arkeologen Jan Brendalsmo (2001), og Vidar Trædal (2008) har begge skrevet doktorgradsavhandlinger om kirkesteder og oppføringen av steinkirker i henholdsvis Trøndelag, og Troms og Finnmark. De undersøker begge hvor kirkene ble anlagt, og hvem som eventuelt reiste dem. I sin doktorgradsavhandling *Kirkebygg og kirkebyggere: Byggherrer i Trøndelag ca. 1000- 1600* skriver Brendalsmo (2001:65) at det finnes tre ulike områder for mulig kirkebygging; byen, gården eller allmenningen. Brendalsmo konkluderer med at nesten alle kirkene i Trøndelag ble bygget på eller ved gårder, og hele 90 prosent av kirkene lå på eller ved storgårder. I de få unntakene var kirker plassert ved fiskevær, ferdselsårer og hellige kilder (Brendalsmo 2001).

Brendalsmo (1997, 2001) har dessuten både i doktorgradsavhandlingen, samt i sine artikler undersøkt forholdet mellom førkristen kult og anleggelsen av kirkesteder. Resultatene hans viser at de fleste kirkestedene befant seg på storgårder i tilknytning til tun og hedenske gravsteder. Han mener at opp mot 80 prosent av kirkene ble reist på førkristne hellige steder, og at kirkebyggingen for det meste handlet om kultstedskontinuitet i forhold til tunet på de gamle gårdene, både når det gjaldt gravfelt og gildegaller (Brendalsmo 1997).

Ved inngangen til kristen middelalder var det en klar sosial lagdeling. Øverst i sjiktet var aristokratiet med kongen, jarler og lendmenn. Deretter, i den øvre mellomklassen, befant

odelsbøndene seg, med bøndene uten odelsrett i den lavere mellomklassen under seg. Underklassen bestod hovedsaklig av treller (Lindén 1995:131). Lindén (1995:135) hevder at den tidlige kirkebyggingen var et ganske eksklusivt fenomen for den øvre sjikten i samfunnet. I Trøndelag er det for eksempel et gjennomgående trekk at fylkeskirkene ligger på gårder som var krongods i middelalderen. Med andre ord gav kanskje kongen jord til kirkene, men gav bøndene ansvar for å i fellesskap bygge og vedlikeholde kirkene. På Vestlandet er det gjort lite undersøkelser angående hvem som eide jorden kirkene ble reist på, men i Sunnhordland var kirkestedene knyttet til gårder. Disse tilhørte enten en storbonde eller var eid av sentralkirkelige instanser som kloster, og kunne opprinnelig vært krongods. Dersom kirkebyggingen var forbeholdt de øvre sjiktene i samfunnet, kan det være slik at kristningen i første omgang også bare gjaldt dette sjiktet? Kristningen foregikk tross alt, i følge Lindén (1995:135) som en prosess som ble tvunget på folket ovenfra og ned.

Det var mange hensyn som skulle tas når kirkene skulle plasseres, og først og fremst maktpolitiske hensyn. Dersom kongemakten plasserte en kirke i nærheten av de store høvdingesetene, kunne dette være en måte for dem å vise sin maktovertakelse i området (Holberg og Hutchinson 2009:194). For eksempel tyder arkeologiske spor på at det var en storgård og et mulig høvdingsete på Ljønes i Saltenfjorden i nærheten av nåværende Bodø. Like ved ble Skjerstad kirke reist senest på 1200-tallet, som en sognekirke under Bodin prestegjeld. Dersom man tar hensyn til at høvdingsetet i Salten var sterkt i mot kristningen, slik det beskrives i sagaen om Raud den Rame, er det mulig at etableringen av kirkestedet betød at kirken hadde makt uavhengig av høvdingene. Ved å plassere kirken i nærheten av høvdingegården, som var samlingsstedet folket var vant til å forholde seg til, ble det også lettere for folk å finne veien til kirken (Holberg og Hutchinson 2009:194). På den andre siden kan plasseringen av kirken også bety at høvdingemakten snudde, og reiste kirken selv.

Øystein Ekroll (1994) mener det er sannsynlig at de første kirkene ble reist på gårdene til stormennene som godtok kristendommen som religion etter kongens ønske. Dette gir han flere grunner til. For det første var kirken i sin begynnelse svak og dårlig organisert, og var derfor økonomisk avhengig av stormennene og kongen. For det andre var det nettopp disse som hadde råd til å reise kirker, og da ville det være naturlig å reise kirkene i nærheten av hvor de selv bodde. For det tredje var det disse storgårdene som hadde vært det naturlige samlingspunktet i distriktet fra gammelt av, hvor folket samlet seg for fester og blot, og derfor ville være det mest naturlige stedet å fortsette slike religiøse samlinger. Kirkeoppføringen gav

stormennene både status og inntekter, siden folket måtte betale for kirkelige tjenester (Ekroll 1994:91-92).

Også på hovedfags og mastergradsnivå i arkeologi har det blitt gjort en rekke undersøkelser av kirkesteder rundt i Norge de siste årene, selv om de fleste undersøkelsene er gjort sør i landet. De fleste av disse forskningsoppgavene har til felles en problemstilling angående hvem som reiste kirkebygningene, når bygningene ble reist og hvilke relasjoner som kan ha spilt en rolle i anleggelsen av kirkestedene. De nevnte problemstillingene har blitt undersøkt blant annet ved retrospektiv bruk av skriftlige kilder, studier av allerede registrert arkeologiske materiale, landskapsanalyser og relasjoner til hedenske gravminner, ferdselsårer og gårdstun. De metodiske og teoretiske tilnærmelsene vil i stor grad sammenfalle med hva som vil bli benyttet i denne avhandlingen, noe som utdypes i kapittel tre. Siden de valgte seks kirkestedene i Nordland alle ligger ved kysten eller i kystnære strøk, vil det i stor grad være undersøkelser gjort i lignende strøk som kan knyttes til denne studien. Studier fra de aktuelle kirkestedene i denne avhandlingen er heller få, slik at for å få en rik forskningsbakgrunn er jeg nødt til å inkludere forskningsarbeid som er gjort andre steder i Norge enn bare Nordland.

Lilli Ingvaldsen (1996) har i sin hovedfagsoppgave undersøkt kirkesteder i den sørlige delen av Sunnhordland. Ingvaldsen tar for seg kirkenes plassering i relasjon til hedenske graver og gravfelt både i et kult- og maktperspektiv, og i tilknytning til tun og gårdens økonomiske status. Det viser seg at alle kirkestedene i området hun undersøker har tilknytning til gårder og at disse gårdene tilhører det øverste økonomiske sjiktet i bygdene. Kirkestedene i undersøkelsen er altså tilknyttet tun, og dessuten konkluderer Ingvaldsen med at nesten alle kirkestedene også har nære tilknytninger til hedenske gravminner.

Lars Øyvind Birkenes undersøker i sin hovedfagsoppgave *Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardangerregionen* fra 2004 kirkestedenes plassering i fjordstrøk i Kvinnherad og Hardanger. Undersøkelsen omfatter 14 kirker som han analyserer etter omtrent samme problemstilling som Ingvaldsen (2014). Han legger større vekt på kommunikasjoner og plassering i bygdekonteksten, og kommer fram til at halvparten har midtpunktplassering og dermed mest sannsynligvis var anlagt som herredskirker eller bygdekirker. De fleste andre kirkene var private gårdskirker plassert i tilknytning til tun (Birkenes 2014).

Arkeologen Toril Gabrielsen skrev i sin hovedfagsoppgave fra 1998 om oppkomsten av kirkene i området mellom Bodø og Tromsø. Hennes formål var å ta for seg de middelalderske

kirkestedenes beliggenhet i tilknytning til det omliggende jernalderlandskapet, og hva dette eventuelt kunne si om kirkeoppkomsten i Nord-Norge. Gabrielsen foretok ingen egne undersøkelser, men støttet seg til tidligere arbeid. Metodisk valgte hun å se på materialet komparativt, i et forsøk om å finne mønster som kunne gi ny innsikt rundt oppkomsten av kirkene i Nord-Norge (Gabrielsen 1998:1-2, 26). Gabrielsen (1998:25) valgte å kartlegge fornminnene som lå innenfor en radius på to kilometer fra kirkestedet. Denne avgrensningen ble gjort på bakgrunn av at Gabrielsen mente god oversikt over gården var nødvendig i jernalderen, og en radius på to kilometer var akkurat stort nok til å ikke mistet oversikten. For å finne eventuelle repeterende mønster i materialet, valgte Gabrielsen å dele det arkeologiske materialet fra kirkestedene inn i tre grupper. Den første gruppen bestod av middelalderkirkesteder med tilknytning til tunanlegg og store nausttufter over 15 meter. Den andre gruppen bestod av middelalderkirkesteder med tilknytning til graver, men ikke nausttufter eller tunanlegg. Den siste gruppen bestod av middelalderske kirkesteder uten tilknytning til hverken graver, nausttufter eller tunanlegg (Gabrielsen 1998:85). Gabrielsen mener at kirkestedene i den første gruppen var mer sentrale enn de i gruppe to, og at makt og kultstedskontinuitet må ha spilt en rolle i oppføringen av kirkene, i alle fall i den første gruppen (Gabrielsen 1998:100).

2.4 Forskning knyttet til Gildeskål kirkested

I august 2013 ble det holdt et forskningsseminar ved Gildeskål kirkested, hvor blant annet historikere, kunsthistorikere, et par arkeologer, geologer og jeg selv var invitert, for å utforske kirkens plassering og oppkomst. Det er ikke gjort tidligere forskning av stedet. I 2014 kom boken *Gildeskål gamle kirke - Marmorkirka langs nordvegen* ut hvor Morten Stige og Øystein Ekroll er redaktører, som presenterer teoriene som kom fram på dette forskningsseminaret

Vidar Trædal peker på at plasseringen av kirken tett inntil tunet på gården Gildeskål, samt kirkens forholdsvis lite eksponerte plassering, tyder på at kirken opprinnelig kan ha blitt bygget som en privat gårdskirke – en høgendskirke. Trædal mener også at det mest sannsynligvis stod en eldre trekirke på stedet, siden dette er den klart mest utbredte opphavshistorien til norske middelalderkirker (2014:51).

En annen hypotese er at Gildeskål har vært en del av Inndyr, og ble så utskilt som en egen gård med et nytt navn. Distribusjonen av gravminnene i Gildeskål viser at denne gården muligens er noe yngre enn Inndyr (Snekkestad 2014). Likevel ble Gildeskål etter hvert også et områdenavn, som nevnt i Aslak Bolts jordebok på 1430-tallet. Vidar Trædal (2014:48) mener

man med stor sikkerhet kan si at gårdsnavnet Gildeskål er sekundært. Enten ville gården opprinnelig hatt et annet navn, eller så er den blitt skilt ut fra en annen gård og gitt navnet Gildeskål. Da kirken ble sognekirke må Gildeskål allerede ha vært etablert som gårdsnavn, ellers vil det være vanskelig å forklare at sognet og kirken ikke har det opprinnelige gårdsnavnet dersom gården skiftet navn etter sognet var etablert. Trædal (2014:48) mener også at det er store indikasjoner for at gården eksisterte før kirken. Dette tyder både den markante gårdshaugen under prestegården og de førkristne gravminnene på.

Arkeologen Petter Snekkestad (2014:32) er derimot ikke så sikker på at gården ble ryddet noe tidligere enn yngre jernalder, og er derfor ganske ung i forhold til gårdene i området rundt. Han mener videre at Gildeskåls stilling blant storgårdene ellers i bygda ikke taler for et førkristen gilde, slik at den eventuelle gildeskålen som stedet fikk sitt navn fra, heller var et middelalderbygg. Han trekker likevel inn at det er uvanlig at en kirke og et middelaldergilde endte opp på samme gård, siden antatte gildesteder som oftest ligger som separate enheter ved storgården. Siden Snekkestad mener Inndyr var storgården i området i tiden kirken ble reist, skulle i så fall kirkebygningen blitt reist på Inndyr og ikke Gildeskål. Snekkestad (2014:32) mener derfor at en mulig forklaring for kirkens plassering er fordi et eldre blotested fantes på stedet hvor middelalderkirken etter hvert ble reist.

Den islandske historikeren Jan Vidar Sigurdsson har skrevet mye om gilder og maktforhold. Når det gjelder et gilde i Gildeskålsokn, understreker han at den eneste informasjonen man har om et eventuelt gilde ligger i stedsnavnet (2014:71). Arkeologisk og skriftlig finnes det så vidt man vet ingen spor etter en gildeskåle i Gildeskål. Sigurdsson (2014:65) mener derimot at dersom gildet i Gildeskål var et kristen fenomen, kan selve kirkebygningen blitt brukt som samlingsstedet for gildet. Dette er et mønster man blant annet finner igjen i England.

Kunsthistorikeren Lena Liepe publiserte i 2001 boken *Medieval Stone Churches of Northern Norway*, hvor hun gjorde en inngående arkitekturhistorisk analyse av hele det nordnorske steinkirkematerialet. Hun drøfter plassering, mulige byggherrer og tolkning av arkitekturens betydning. Liepe (2001) foreslår en datering av Gildeskål kirke til andre halvdel av 1100-tallet, i likhet med kirkene på Herøy, Alstahaug og Tilrem. Hun har også en hypotese om at kirken selv kan ha vært en sannsynlig byggherre, dersom kirken ble reist senere enn 1150.

I Øystein Ekrolls artikkel om kirkene i distriktet (2014), viser han en tendens til at kirkene ble bygget fra sør mot nord, hvor Gildeskål gamle kirke var den nordligste av 1100-tallskirkene.

Hvis dette var tilfelle vil dateringen til oppføringen av Gildeskål gamle kirke være noe senere enn for Herøy og Alstahaug som begge skal ha blitt reist i første halvdel av 1100-tallet. Gildeskål vil dermed blitt reist etter år 1150 engang. Morten Stige (2014:120-121) hevder dette kan være en litt forhastet slutning. Han viser til at det på begynnelsen av 1100-tallet var en økonomisk og politisk konsentrasjon i dette distriktet som var sterk nok til å kunne ta på seg et slik byggeprosjekt. Selv om det er en tidlig datering blant de norske steinkirkene, mener Stige at det er sannsynlig at kirken ble påbegynt mellom 1130 og 1160 engang. Han mener det ikke er noe som tilsier at kyststrøkene i Nordland hang etter i utviklingen ellers i Norge på denne tiden. Morten Stige (2014:122) omtaler ellers Gildeskål gamle kirke som et prestisjebygg som må ha hatt én eller flere byggherrer med store ressurser. Det tidlige byggetidspunktet i tillegg til at Gildeskål ikke var kannikgjeld, utelukker i følge han at det var kirkeorganisasjonen som stod bak oppføringen av kirken. Stige mener derfor at gildedefellesskapet trer fram som den mest sannsynlige byggherren, også fordi kirken ligger utenfor de store gårdene, men samtidig ganske sentralt i bygda.

Lokalhistorikeren Oscar Berg (1983) har bidratt til mange artikler i Gildeskålbøkene når det gjelder områdets historie. Han peker ut Mårnes på Sandhornøya og Sør-Arnøy, nord for kirkestedet på Gildeskål, som de største og mest funnrike gårdene i jernalderen og ut i middelalderen. Her er de største og fleste arkeologiske funnene fra disse to periodene funnet, selv om manglende funn fra andre gårder i området mest sannsynligvis stammer fra manglende undersøkelser. Berg peker også ut Gildeskål som det sannsynlige hovedstedet hvor blotgildene ble holdt siden plasseringen av middelalderkirken tyder på at dette ble ansett som det mest sentrale stedet i området i religiøs sammenheng (Berg 1983:8-9).

2.5 Forskning knyttet til de andre middelalderske steinkirkestedene i Nordland

Arkeologiske undersøkelser og lokalhistoriske studier som er foretatt ved de andre fem steinkirkene i Nordland er også viktige som grunnlag i min undersøkelse (Berghund 2007; Brovoll 1999; Christie 1973; Eilertsen 1990; Hansen 1999). I Nordland kjenner man til hele ni steinkirker som ble reist i middelalderen. Disse lå i Brønnøy, Tilrem, Tjøtta, Alstahaug, Herøy og Dønnes sør i Nordland på Helgeland, og Gildeskål, Bodin og Steigen lenger nord i Nordland i Salten. I Sør-Troms ble det også reist to kirker, på Ibestad og Trondenes. Både Ibestad kirke og Tjøtta kirke ble revet og erstattet med nybygg, Brønnøy kirke brant ned og St. Knutskirka på Tilrem forsvant allerede før reformasjonen. Enkelte av kirkene ligger ved

gamle maktsenter, andre ved kommunikasjonsårer, og enkeltes plassering er i følge Ekroll (2014:239) vanskelig å forklare.

Utgravninger fra kirkeområdet på Alstahaug i 1992, viser at de eldste kultursporene på akkurat dette stedet er fra rundt år 1100 e.Kr, og at den endelige etableringen på stedet virker å ha skjedd rundt år 1200. Dette mener Birgitta Berglund (1994:50) tyder på at boplassen (under nåværende prestegård) og kirken ble etablert omtrent samtidig, slik at boplassen muligens var prestegård helt fra begynnelsen. Alstahaug kirke ble dermed ikke etablert på en av de gamle maktsentrene fra vikingtid, og kirkestedet ble heller ikke etablert på noen av de jernaldergårdene som lå på øya Alsten. Dette mener Berglund (1994:51) tyder på at initiativet til anlegningen av kirkestedet ble tatt sentralt. Hun mener også at anlegningen av andre hovedkirkesteder på Helgeland kan være gjort som et sentralt initiativ, da også disse mangler kjente funn og fornminner etter å kunne vært maktsentra i jernalderen. Dette gjelder for eksempel kirkestedene på Rødøy, Brønnøy og Herøy (Berglund 1994:51).

Herøy er den største og rikest dekorerte av de seks steinkirkene i Nordland, og Nord-Herøy ble senere en sysselmannsresidens. Ekroll (2014:279) mener derfor at Herøy kanskje hadde en sentral rolle i den kongelige administrasjonen av Helgeland. Håkon Christie gjorde i 1959 undersøkelser på vegne av Riksantikvaren da gulvene i kor og apsis skulle legges om, og han fikk inntrykk av at Alstahaug og Herøy kirke ble bygget av de samme steinhoggerne i samme tidsrom (Christie 1973:10). Birgitta Berglund (1994:296-298) har undersøkt et par gravminner i området, gårdshaugen like ved kirken og gårdshaugen på Nord-Herøy. Flatmarksgravene inneholder gjenstander fra vikingtid, og begge gårdshaugene er ca. like store i utstrekning og rundt 1 meter tykke. Hun mener både Nord- og Sør-Herøy er såpass lave at det er vanskelig å tro de fikk noe særlig betydning før i middelalderen. Bostedene mener hun heller ikke er så store at de kan tolkes som noe maktsentrum. Berglund (1994:298) tenker seg at årsaken til at det ble reist en kirke på stedet så raskt etter bosetningen på øya, var på grunn av et økende befolkningstall på grunn av utviklingen av fiskerinæringen. Størrelsen på kirken kan være fordi byggherrene mente Herøy etter hvert ville få en større sentrumsfunksjon enn Alstahaug.

Siden gården på Dønnes var sete for en lokal viktig ætt, mener Ekroll (2014:279) det mest sannsynlige er at kirken ble reist av ætten selv. Spesielt siden kirken fungerte som et privat kapell. Berglund (1994:301) skriver at det ikke er kjent større gravminner fra gården Dønnes eller kostbare funn som kan tyde på at gården var et sentrum allerede fra jernalderen.

Bodin kirke, som oftest dateres til ca. 1240, befinner seg noen få kilometer unna den nyere byen Bodø, og Bodin prestegård var en av de største og rikeste i landsdelen i mange hundreår. Området rundt kirken består av et fruktbart og rikt kulturlandskap. Kirken ligger nord for en ås, som nærmest skjærer kirken fullstendig fra å være synlig fra havet. Den tilbaketrukne plasseringen vekk fra havet og leia, mener Ekroll kan tyde på at plasseringen nært gårdstunet og jordbrukene var viktigere enn nærheten til sjøen (Ekroll 2014:263).

Steigen kirke ligger på Engeløya i Steigen kommune, og regnes som et av de viktigste historiske stedene i Nordland. På gården Steigen, som ligger flatt til på sørvestsiden av øya, ligger det en rekke kulturminner fra jernalderen som et ringtun, en gårdshaug, flere gravfelt, bautasteiner med mer. Gården var også i lang tid møtested for lagtinget for Hålogaland, samt sete for lagmannen fram til 1797. Dersom Steigen ble lagmannssete allerede på 1200-tallet, kan det tyde på at kirken ble reist som et kongelig, eller et offentlig tiltak (Ekroll 2014:279).

Av de nå forsvunne og utbyttede kirkene lå både Brønnøy, Tjøtta og Tilrem nært havet. Brønnøy kirke hadde prestegård, men lå ikke på en storgård. Torgar, som lå i nærheten, var derimot en storgård i middelalderen og navnet kan tyde på at dette var en markeds plass. Gamle Tjøtta kirke lå på tomten hvor nykirken står i dag, som ligger høyt i terrenget og er godt synlig fra leia og områdene rundt. Gården Tjøtta var en av de største i landsdelen helt fra vikingtiden, og hadde kontroll over store, fruktbare landområder og handelen som passerte i dette området. Kirken på den store gården Tilrem lå lavt i terrenget, og i nærheten av en liten bekk med stranden noen hundre meter bortenfor (Ekroll 2014:249). Ekroll (2014:280) tror ingen av steinkirkene fra middelalderen i Nordland ble reist av kirkeorganisasjonen selv. De første kirkene som ble reist av biskopen eller presteskapet ble reist etter 1350, mener han. Før den tid hadde de ikke store nok inntekter til å reise kirker selv, og var derfor avhengig av velstående lekfolk, alt fra kongen til bøndene, finansierte byggingen av kirkene i landet.

Historikeren Turid Følling Eilertsen er i sin bok om de nordnorske steinkirkene fra 2001 opptatt av plasseringen til disse. Hun mener plasseringen av de nordnorske steinkirkene følger et mønster hvor de fungerer som symboler på makt langs leia mot nord. Eilertsen (2001:129) hevder dette mønsteret er noe kirken og kongemakten har hatt en felles interesse av å utforme. Hun skriver videre at alle kirkene er plassert i fruktbare områder, og at gårdene de er plasserte inntil må ha vært stormannsgårder. Eilertsen (2001:130) mener også at steinkirkene kan grupperes tre og tre, hvor én av dem har fungert som hovedkirke.

3 Teoretiske og metodiske tilnærminger

I dette kapittelet skal jeg gjøre rede for de teoretiske og metodiske tilnærmingene jeg vil benytte meg av for å belyse problemstillingene jeg har reist i denne avhandlingen. Målet i avhandlingen er å forstå valget av kirkesteder i forhold til sin lokale landskapskontekst, og også i tilknytning til tidligere rituelle steder. Før jeg går videre til de metodiske tilnærmingene, vil jeg først gå inn på de teoretiske perspektivene som jeg mener er relevante for mitt studie. Hovedfokuset vil være en arkeologisk landskapsanalyse som både er en teoretisk og metodisk innfallsvinkel. Teoretisk fordi den gir et rammeverk for å forstå landskapet, og metodisk fordi man kan analysere landskapet man observerer.

I tillegg til historiske og arkeologiske tilnærminger som vanligvis danner grunnlaget for denne type kirkestedsundersøkelser, har det etter hvert blitt naturlig å prøve å framhente både kulturelle og naturlige faktorer som kan ha hatt betydning for anleggelsen av et kirkested, og som kan bidra til å gi et mer helhetlig bilde av denne prosessen. Når jeg skal foreta en landskapsanalyse av middelalderkirkestedene i Nordland og deretter utføre en komparativ analyse og diskusjon av dem, vil jeg vektlegge det topografiske og geografiske rommet som kirkene er plassert i som et element i en større kontekstuell sammenheng, og ikke bare som isolerte objekter.

3.1 Landskapsteori

Det har i de senere år blitt et økt fokus på landskap innenfor arkeologien, som kan sees i sammenheng med utviklingen av den postprosessuelle diskursen. Den har skapt en forståelse for at mennesker danner seg forskjellige oppfatninger av et landskap basert på kulturell og historisk kontekst (Bender 1998:87; Gansum et al. 1997:12; Jerpåsen 1996:12,19). Denne diskursen har med andre ord ført til at de kognitive, ideologiske, kosmologiske og religiøse perspektivene i landskapene har blitt inkludert i en langt større rolle i forskningen enn tidligere (Keller 1993).

Denne postprosessuelle arkeologiske diskursen er forankret i blant annet fenomenologi og hermeneutikk (Olsen 1997:60). Ved å ta utgangspunkt i den fenomenologiske tendensen har man valgt å rette søkelyset mot den erfarte betydningen til landskapet. Dette gjør at man kan forstå landskap som et fenomen som konstrueres gjennom menneskenes virksomhet og

tilstedeværelse (Jerpåsen 1996; Solli 1996). Med andre ord blir våre omgivelser skapt gjennom hvordan vi mennesker fortolker dem. Både kulturminner og landskapene selv blir dermed erfarte fenomener, som vanskelig kan tolkes objektivt (Gansum et al. 1997:25).

Kulturminner kan forstås som meningsbærende elementer i landskapet, siden de er spor etter tidligere menneskers tilstedeværelse og handling. Kulturminnene kan på denne måten også betraktes som en del av individets kognitive tanke sett (Burstrom 1995:170). Det kognitive landskapet er vevet sammen av både det fysiske rom, den konkrete bruken av landskapet – samt betydningslagene menneskene tilfaller landskapet. Derfor inngår menneskenes mentaliteter, tankemønstre og verdensoppfatning i måten landskapet formes, bevares og brukes på. Julie Lund (2009:12), trekker inn noen av Ingolds (1993) teorier og argumenterer for at landskapet er kroppslig lært og lagret i habitus, og at mennesket konstituerer landskapet idet de bruker det. Vår forståelse av landskapet er altså kulturelt betinget, og oppfatningen vår av landskapet er individuelt alt etter hvilken kunnskap og erfaring man er i besittelse av (Gansum et al. 1997:11).

3.2 Visuell landskapsanalyse

For å kunne analysere kirkens plassering er det viktig å ikke bare vite hvor kirken står, men også utforske det overordnede landskapet den er plassert i og kirkens oppføring nettopp her (Anglert og Thomasson 2003). En av metodene jeg blir å benytte meg av i denne avhandlingen er derfor en visuell landskapsanalyse.

Nye teorier fra en rekke fag, har vist at sted og rom ikke burde betraktes bare som en passiv kulisse for handling, men heller som komponenter som på en aktiv måte er en del av handlingen (Tilley 1994). Terje Gansum mener det er nødvendig med et teoretisk rammeverk for å kunne forstå noe så vagt som et landskap (Gansum et al. 1997:11). Landskapsanalyse og å dele landskapet inn i forskjellige rom fungerer som et slikt rammeverk.

Arkeologene Terje Gansum, Gro Jerpåsen og Christian Keller, kom i 1997 ut med en bok som heter *Arkeologisk Landskapsanalyse – Med visuelle metoder*. Her har de framsatt både en teori og en metode for hvordan man kan avgrense et landskapsrom kulturelt sett, og hvordan man avgjør meningsinnholdet i plasseringen av det aktuelle objektet i et slik rom (Gansum et al. 1997). De visuelle metodene er med andre ord utviklet for å kunne utføre en arkeologisk landskapsanalyse, og de tre arkeologene har selv testet ut metodene sine på blant annet gravhauger fra jernalderen (Gansum et al. 1997:14). Metoden går ut på å avgrense landskapet

i forhold til det som er studiets problemstilling. Det vil si at området som først og fremst er relevant å inkludere i denne analysen, er området rundt kirkestedet hvor man har *innsyn* mot kirken, og områdene man har *utsyn* til fra kirken. Man er nødt til å tyde landskapet for å skaffe seg en oversikt over hvilke naturlige og eventuelt kulturelle aspekter som befinner seg i landskapsrommet, og hvordan de relaterer seg til hverandre (Gansum et al. 1997:14). I mitt tilfelle gjelder dette altså plasseringen av kirkestedene. Hva er det som betinger et kirkestedes plassering? Hva betinger et hedensk gravfelts plassering? Hvilke relasjoner kan man eventuelt se mellom plasseringen av kristne kirker i samband med hedenske gravfelt og andre strukturer i området som for eksempel landemerker, veier og andre ferdselslinjer? Metoden åpner også for hva, eventuelt hvem, objektene henvender seg til. Hva var det som avgjorde at kirkene, i dette tilfellet, ble reist der de ble?

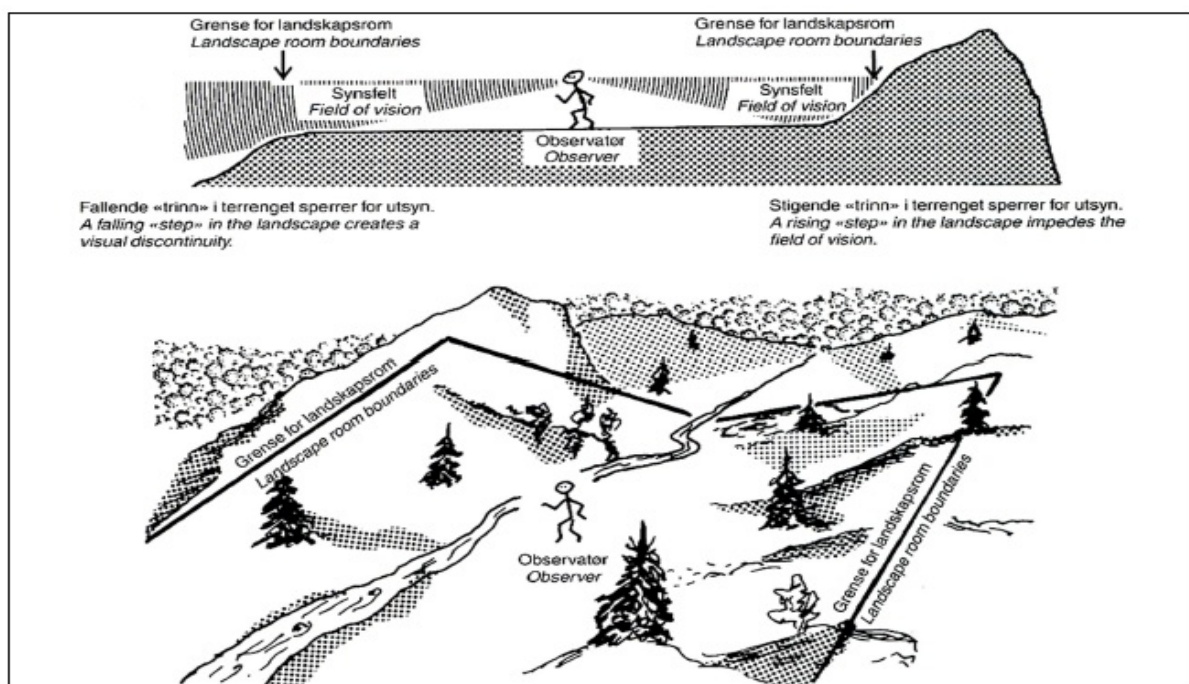

Fig. 2: Visuell landskapsanalyse (Gansum et al. 1997:13)

Kirkene og kirkestedene befinner seg i *landskapsrom* (se fig. 2.), som er tredimensjonalt og har sine ytre grenser. *Gulvet* består av bakken eller marken, *veggene* består av fjell, åssider, elver og andre naturlige eller menneskeskapte avgrensninger. *Taket* består av himmelen (Gansum et al. 1997:13). Når man ser ut over dette landskapsrommet i dag, vil det være naturlig å overføre sine egne erfaringer over det man ser. I det hedenske samfunnet manifesterte hellige steder i landskapet seg på en helt annen måte enn hva man i dag er vant

til. Det er viktig å sette landskapet man analyserer inn i en kontekst, og lage seg et bilde av stedet slik de så ut da det ble konstruert, ved å utelukke moderne forstyrrelser, som f.eks. nye bygninger, vegetasjon og veier.

I en visuell landskapsanalyse fokuserer man altså på de visuelle sidene av landskapet og hvordan fortidsmenneskene valgte å innrede landskapet de levde i (Gansum et al. 1997:10). Dette gjør man ved å dele opp landskapet i en kulturell, visuell og arkeologisk struktur. Man kan rekonstruere den kulturelle strukturen på grunnlag av den visuelle og arkeologiske strukturen. Dette gjøres ved å ta utgangspunkt i de materielle restene av den kulturelle manifesteringen i landskapet (Gansum et al. 1997:19). I tolkningsprosessen som så oppstår vil man alltid ha en forhåndsoppfatning av landskapet. Prosessen er med andre ord ikke objektiv, og vil være avhengig av hvordan man velger å tolke landskapet og relasjonene mellom de ulike strukturene. Landskapsanalysen kan på denne måten kalles en dekonstruksjon av landskapet, samt en rekonstruksjon i form av den arkeologiske analysen.

Kirkene ble nok plassert slik de ble i landskapsrommet på bakgrunn av både praktiske og visuelle vurderinger, i tillegg til stedets betydning for samfunnet. Kirken vil henvende seg i en retning, og stå med ryggen mot en annen. Selv om religiøse normer bestemte at kirkene skulle være orienterte med koret mot øst, er det nærliggende å tro at retningen kirkens inngang peker mot, skulle fungere som kirkens innsyns- og utsynspunkt (Gansum et al. 1997:15). Begrepet *henvendelse* blir også brukt når det er snakk om hva kulturminnet har utsyn til og peker mot. Et kulturminne som ligger monumentalt til på for eksempel en åsrygg, vil ha inn- og utsyn i alle retninger. Et kulturminne som ligger i et lukket landskapsrom med fjell eller åser rundt, henvender seg kanskje i bare én retning og har kanskje bare inn- og utsyn i den samme retningen (Gansum et al. 1997:14-15).

Et sentralt utgangspunkt i metoden for landskapsanalyse, er å se deler av landskapet man skal tolke som tidløst. De store landformene som åser, fjell og daler har ikke forandret seg siden jernalderen, og vil derfor kunne sees av oss slik de ble sett av dem, selv om meningsinnholdet har forandret seg over tid. Vegetasjon og havnivå har derimot endret seg de siste tusen årene, og dette må man ta hensyn til i analysen av landskapet. I Gildeskål lå for eksempel strandlinjen omtrent 4 meter høyere i overgangen til middelalderen enn den ligger i dag (Stige 2014:100). Vegetasjonen er også mye mer omfattende i Gildeskål når det gjelder mengde i dag enn den var for bare 50 år siden. Store områder langs kysten som tidligere ble brukt som beitemark, ligger i dag overvokst og skjult av ny vegetasjon.

Å bruke visuell landskapsanalyse har blitt kritisert som metodevalg (Nyland 2003). Dette er både fordi landskapene endrer seg med tiden og fordi oppfatningen av det visuelle landskapet og relasjonene mellom de ulike elementene i landskapsrommet består av subjektive (Nyland 2003). Betydningsinnholdet man legger til grunn for vurderingen av kulturminnene er avhengig av hvilke relasjoner man ser. I dag kan moderne bygg, nye veitraseer og ikke minst vegetasjon være støyfaktorer som hindrer oppfatningen av det opprinnelige landskapet, og kan forstyrre den visuelle kommunikasjonen mellom samtidige strukturer. Skog kan ikke alltid være like lett å tidfeste, mens nyere bygg er lettere å se bort fra når man skal analysere et tidligere landskap.

Når disse kirkestedene skal diskuteres i relasjon til landskapet, er det nødvendig å ta hensyn til hvordan landskapet kan ha blitt oppfattet både i hedensk tid, og i middelalderen, da menneskene som levde i disse periodene ikke bare sannsynligvis har hatt et annet perspektiv enn hva man har i dag, men også forskjellige perspektiv fra hverandre. Med dette i tankene vil jeg undersøke om kirkestedene kan ha blitt bevisst anlagt på et sted med meningsverdi til strukturer av hedensk art, og hvordan de er plassert og relatert til landskapsrommet. I tillegg til å bruke tidligere registreringer og kjente materialer, vil jeg altså gjøre mine egne befaringer av områdene for å få en bedre innsikt i hva fortidens mennesker observerte rundt seg da de valgte ut de aktuelle områdene som sine kirkesteder.

3.3 Relasjoner og monumentalitet

Desto større og mer monumentalt et monument er, desto mer makt vil være knyttet til det. Å bygge stort krever ressurser, og denne makten vil gjenspeile seg i monumentet som bygges. Effekten av monumentet kan også økes ved hjelp av stedet man velger å reise monumentet. Det kan dessuten fungere i et samspill med andre monumenter, eller dominere over disse.

For å forstå kirkens plassering er det viktig å studere bygningen i sin kontekst og i forhold til andre strukturer og monumenter i landskapet. Både kirker og gravminner kan tolkes som monumenter, der de ofte ligger på dominerende og høytliggende steder. Hvem disse henvendte seg til har betydning for forståelsen av dem. Begge består av en høyde skapt i landskapet, og det er derfor grunn til å tro at de hadde som formål å skulle synes.

Gravhaugene var i likhet med kirkebygninger bevisst plassert i et landskapsrom. Det var viktig for den døde å se og bli sett (Solli 2002:72). Synlighet langs grenser og ferdselsveier på land og vann var viktig for å vise sin makt og posisjon, og gravhaugene ble også gjerne plassert i nærheten av gårdstun, på grensen til, og med henvendelse mot, innmarken (Solberg

2003:222). Det er derfor lett å anta at gravene gir uttrykk for arv og tilhørighet til gården. Plasseringen av gravene kan tyde på at forfedrene skulle værne om gården, samt vokte over utmark og forskjellige grensesoner i landskapet (Zachrisson 1998:200). For de som kanskje hadde en familiær tilknytning til gravhaugene, var det nok en betryggende følelse at de lå og dominerte i landskapet. For andre, kan kanskje gravhaugenes dominerende karakter ha virket avskrekkende. Det kan være interessant om dette analogisk også kan tilføres plasseringen av kirkebygningene. Ble kirkebygningene plasserte der de ble for å vise makt og status?

Gravhaugenes plassering og henvendelse i relasjon til hverandre og andre strukturer er en del av det sosiale rom (Gansum et al. 1997:21). Et hedensk gravfelt henvender seg innover til gårdstunet som det tilhører, men også utover til verden ellers. Det vil derfor fungere som en sosial grense-markør mellom det kjente, *indre rom*, og det fremmede, *ytre rom*. Gravminnene og deres plassering og størrelse nært tun eller innmark kan gi en indikasjon på gårdens status og råderett til det gitte området (Øye 2002:226). I samme landskap kan det derfor oppstå flere rom, alt etter hvilken tilhørighet man har til området. Dette gjelder nok også kirkestedene, og derfor vil plasseringen deres i en bygde- eller gårds kontekst kunne si noe om de sosiale forholdene rundt disse tidlige kirkene (Skre 1988:19). I min avhandling vil det være relevant når det gjelder å se på om kirkestedet bærer preg av å være anlagt av én eller kanskje flere byggherrer. Er plasseringen perifer kan det vitne om at kirkestedet ikke skulle være samlende for lokalbefolkningen, men heller at kirken var eksklusiv, ment som et mulig politisk og økonomisk statusbygg, og ble reist for opphavsgården alene.

På grunn av få arkeologiske undersøkelser vil de monumentene som fortsatt er synlige i landskapet være min primærkilde når jeg skal gjøre en landskapsanalyse, og disse er først og fremst gravhaugene. I tillegg kan det være en fordel å belyse kirkestedets relasjoner til eventuelle omkringliggende gårdsbosetninger, ferdselsveier og lignende. For å forstå hva slike monumenter skal formidle til omgivelsene, er altså kommunikasjonsaspektet viktig i forbindelse med å analysere plasseringen av kirke/kultstedene. Man kan øke effekten av et monument alt etter hvor man velger å reise det, og hvordan spamspillet med eventuelt andre monumenter eller meningsbærende elementer i landskapet utfolder seg. Monumenter som kirker og gravhauger må derfor analyseres både når det gjelder hva monumentene selv kommuniserer og hvordan landskapet rundt virker inn på monumentene.

3.4 Det norrøne kultiske og kosmologiske landskapet

Det norrøne kosmologiske verdensbildet kan være en mulig innfallsvinkel til menneskenes fortolkning av landskapet både i jernalderen og tidlig middelalder. Denne norrøne verdensoppfatningen kjenner man igjen fra flere historiske litterære kilder, som for eksempel sagaene. Ved å ta utgangspunkt i disse kildene har flere forskere argumentert for ulike strukturelle tolkninger av det norrøne verdensbildet (Brink 2004; Gurevich 1985; Hastrup 1985, 1990). Siden fortolkningen av landskapet også i forhistorisk tid mest sannsynligvis var individuell, er det viktig å ikke benytte disse tolkningsmodellene som endelige. Likevel kan de være til hjelp for å forstå hvordan landskapet tidligere ble strukturert, fortolket og anvendt.

I motsetning til i kristendommen, hvor man oppsøker en kirke for de religiøse aspektene, fungerte det hedenske verdslige liv og religiøse tro som én enhet. Hedendommen hadde sitt tyngdepunkt i kulten, og ikke i selve religionen. Hvor man i kristendommen etterstreber en plass i etterlivet, er kultutøvelsens mål i hedendommen å be for dette livets velvære (Steinsland 2005:32). Det finnes flere indikasjoner på at den norrøne mytologien hørte hjemme i en kultur som var spesielt opptatt av steder, boliger og eiendommer (Sigurðsson 2008). Individet var tett forbundet med både slekt og sted.

Forestillingene om landskapet omfattet mye mer enn bare rene praktiske kunnskaper for jernalderfolket, spesielt i vikingtiden. I stedet for ren topografi forestilte heller landskapet for disse menneskene noe nærmest religiøst. Med referanser til Snorres *Edda*, antar man at den fysiske gården reflekterte et kognitivt innhold i norrøn kosmologi, og fungerte som en metafor på universet og verden (Gurevich 1985). Aron Gurevich argumenterte for en horisontal modell av det norrøne verdensbildet. I den norrøne mytologien var makrokosmos delt opp i tre ulike deler. Midtgard var den fredelige og hjemlige sonen hvor menneskene bodde og kulturen rådet. Utenfor Midtgard befant Utgard seg, en ytre vill sone hvor kaos og ukultur herjet. Innenfor Midtgard og adskilt, lå Åsgard som var æsenes/gudenes hjem (Gurevich 1985:47-49). Ved å overføre det kosmologiske over til den fysiske gården, kunne man gi det kultuverte, eller hjemlige, en konkret mening. Gurevich (1985:60) argumenterer også for at verdenstreet Yggdrasil utgjør sentrum både for den horisontale, men også den vertikale, organiseringen av det norrøne verdensbildet, og kan dermed tolkes som hovedstrukturen i organiseringen. Gårdsplassen fungerte som sentrum i landskapet, på samme måte som Yggdrasil var sentrum i Åsgard. Tunet på gården var med andre ord det kontrollerte og trygge rommet i kosmos. Parallellen som ble trukket med Midtgard var innmark og utmark med

åkrer og beiteområder. Utgård var alt bortenfor dette, for eksempel fjell, ødemarken og de mørke skogsområdene. Her hersket jotner, kaos og ødeleggende krefter som gjorde det farlig å ferdes. Uberørt natur ble sett på som noe man helst skulle unngå (Solli 2002:29-31).

Stedsnavnforskeren Stefan Brink har derimot stilt seg kritisk til den forskningskonstruerte kategorien Utgard. I *Den Yngre Edda* fremstilles Utgard som en borg hvor kaosmakten og kongen Utgards-Loke hersket, og dette mener Brink som kosmologisk kategori ikke er dekkende for å kalle Utgard for kaosmaktenes område. Brink mener derfor at Utgard har blitt feiltolket og fått en betydning langt ut over Snorres fremstilling av Utgard i *Den Yngre Edda* (Brink 2004:292-294).

Religionshistorikeren Mircea Eliade (1998:156-163) har påpekt at hos mange tradisjonelle kulturer er hellige steder et uttrykk for en vertikal kosmologisk idé om verden. Det vil si at den mytiske strukturen består av ulike vertikale nivåer, som for eksempel himmel > jord > underverden, og at disse er bundet sammen av en sentral akse, *axis mundi*. Religionsviteren Jonathan Z. Smith (1998:25) er blant dem som har kritisert Eliade for hans religionsuniversalisering av *axis mundi* som et sentrum. Argumentasjonen bygges på at det finnes flere religioner hvor det ikke forekommer en slik verdenssøyle som Eliade fremstiller. Gro Steinsland (2005:100) velger likevel å støtte Eliade, på bakgrunn av at *axis mundi* i den hedenske kosmologien uttrykkes gjennom verdenstreet Yggdrasil som knytter underverden, jorden og himmelen sammen. Det hellige fjell, Helgafjell, er et annet eksempel på denne vertikale strukturen.

Ved siden av forestillingen om Hels rike og Valhall, finnes det altså en annen dødsrikeforestilling – slektens dødefjell. Helgafell. Der fjellet omtales, ligger det i nærheten av gården. Det er så vidt man vet bare omtalt i islandske kilder (Steinsland 2005:349), men trekker man paralleller til dette, er det noe påfallende at de fleste kirkene jeg omhandler i denne avhandlingen ligger inntil små eller store berg og fjellknauser. Det er mulig at disse fjellknausene skal reflektere en kosmologisk orden som blir konkretisert i landskapet, hvor den visuelle overflaten og opphøyde formen til fjellet oppfattes som en vertikal grensesone i en mytisk struktur. Da vil gravfeltene som ligger i bunnen av disse fjellknausene muligens fungere som den vertikale grensesonen i motsatt ende av strukturen. I midten, på flat bakke, befinner den vertikale strukturens midtpunkt seg – selve sentrum i strukturen. Kirken kan også være et eksempel på et slik hellig sted i landskapet som symboliserer ulike nivåer gjennom dens sentrale akse (Goldhahn 1999:178).

Et annet tegn på at de norrøne menneskene trakk store paralleller mellom gården og kosmos, og den orden som hersket der, er tradisjonen med å plante et tun-tre på gården (Steinsland 2005:271). Slik som Yggdrasil var det hellige sentrum i kosmos, skulle tuntreet fungere som det hellige sentrum på gården. Middelalderkirken i Frösö i Jämtland er reist oppå roten til et gammelt rituelt bjørketre, som stod plassert rett under alteret. Grunnen til at arkeologer har tolket treet som rituelt er på grunn av dyrehodeskallene funnet plassert rundt denne treroten (Andrén 2013:34). Det er interessant hvordan de som bygger kirken har forsøkt å videreføre den religiøse betydningen til det gamle kultstedet ved å plassere kirken direkte ovenpå.

Havet, fungerte i likhet med Utgard, som en sfære hvor kaosmaktene rådet, og det var mer utrygt desto lenger ut på havet man dro (Hastrup 1990:27-28). Havet var en viktig ressurs, men også et sted hvor det ble regnet som risikabelt å ferdes. Gjennom å være den sentrale ferdselsåren i jernalderen, gav også havet tilgang til et større landskapsrom (Evensen 2003:55). Til tross for faren er det likevel nærliggende å tro at de nære havområdene som man kanskje til daglig forflyttet seg i følte som tryggere. I dag har man også en lignende oppfatning av sjøen, når man benytter seg av begrepene *innaskjærs* og *utaskjærs* (Hastrup 1985:28-30). I den norrøne mytologien fremstilles også gjerne elver som en fysisk grense. Dette kommer blant annet fram i Eddadiktet *Vavtrudnesmål*, hvor Odin forteller om elva Iving som skiller Jotunheimen fra gudenes hellige grunn. Elven fungerer som en fysisk grense som befinner seg utenfor både gudenes og jotenes grunn, men som likevel binder dem sammen. Flere forskere har også fortolket vann som et topografisk element i den norrøne mytologien og lagt fram teorier på at disse områdene i landskapet som inneholdt vann ble brukt som sakrale offersteder (Brink 2004, Fabech 1998, Gurevich 1985, Hastrup 1985, Hedeager 1999). Med bakgrunn i dette kan vann muligens fortolkes som kognitive bindeledd mellom det nære og det fjerne, både i tid og rom – i tillegg til at elvene fungerte som topografiske grenser i landskapet.

Mange gravhauger ligger også med tilknytning til vann slik som havet eller elver. Dette foreslår Julie Lund (2009:257) tyder på at slike vanngrenser ble brukt som skille mellom de levende og de døde. Det finnes flere eksempler på en sammenheng mellom vann og gravsteder i norsk yngre jernalder, og blant annet ser man denne relasjonen ved plasseringen av de store gravhaugene Oseberg og Gokstad som begge ligger nært en elv (Myhre 1993:32). Ofte var også gravhaugene skilt fra bebyggelsen med et vannløp (Lund 2009:258). En slik plassering av gravhaugene vil forsterke inntrykket om at man krysser en grense og beveger

seg inn i en hellig sfære. Å bruke gravhauger og gravfelt som en grensemarkør er kanskje ikke så merkelig når man tenker på at graven symboliserer en av de største grensene man kan krysse, fra de levende til de døde. Lund (2009:8) foreslår at det bevisste valget om å plassere en ny bosetning i tilknytning til eldre gravsteder, kunne ha skapt troen om både legitimitet og kontinuitet, slik at man dermed brukte landskapet til å kommunisere dette budskapet til andre.

Overført fra hedendommen til kristendommen var også *hellig vann* et viktig aspekt. Tidlig i middelalderen ble mange kilder kjent fra hedensk tid rundt i Norge innviet som Olavskilder. Disse ble knyttet til legender om Olav den helliges reiser gjennom landsdelene, og den viktigste av alle disse lå i Olavshelligdommen i Nidaros. Man mente at kildevannet kunne ha helbredende krefter, ikke minst når det ble satt i sammenheng med en helgens gud, og Olavskilden i Nidaros ble det fremste pilegrimsmålet i middelalderen for de kristne som ønsket helbredelse (Steinsland 1996:28). Det kan være interessant å trekke inn at Bodin kirke ligger like ved en slik hellig kilde, kjent som *Oksøyet*.

Kulthandlingene kunne altså skje både innendørs og utendørs, i innmark eller utmark, i høyt terreng eller lavt terreng, ved myr, kilder og vann, ved fruktbar jord, på svaberg og inne i huler, alt avhengig av hvem seremoniene var rettet mot og hvilke seremonyper som skulle utføres. Disse stedene var gjenstand for tilbedelse i seg selv, i tillegg til å være stedet hvor man kunne ofre og henvende seg til gudene (Ström 1983:86-87). Det fantes altså mange ulike private og offentlige former for ritualer og tilbedelse av gudene. Felles for dem alle var at akten måtte utføres på et sted som var blitt helliggjort, og dette måtte gjøres av en kultleder. Disse hellige stedene kunne være alt fra innviede rom på gården, til naturlige strukturer i landskapet som nevnt ovenfor (Steinsland 2005:264).

Julie Lund argumenterer for at de naturlige stedene i landskapet ofte blir oversett i landskapsanalyser, til tross for at de har sentrale roller i det kognitive landskapet. Med naturlige steder mener hun elver, sjøer, klippesprekker, store steiner og så videre. Altså steder i landskapet som ikke er bygget eller endret av mennesker (Lund 2009:12). Studier av ulike historiske perioder viser at selv om rituelle handlinger ble utført i eller på menneskeskapte, ofte monumentale konstruksjoner, har naturlige steder likevel hatt en stor rolle i forhold til kosmologien og det kognitive landskap (Bradley 2000:25). Det betyr at oppførelsen av menneskeskapte konstruksjoner ikke nødvendigvis stanset bruken av naturlandskapet. Slike steder kan selvsagt være vanskelig å studere i en arkeologisk kontekst i forhold til menneskeskapte konstruksjoner, med tanke på fraværet av arkeologisk materiale. Slike

elementer i landskapet kan likevel indikere en førkristen rituell utnyttelse av området, og derfor mener jeg det er et viktig moment å ta hensyn til i analysen av kirkestedslandskapene – og om stedet hadde en mulig kultstedskontinuitet.

3.5 Stedsnavnets betydning

I denne avhandlingen velger jeg også å legge vekt på stedsnavnenes betydning. Gårdsnavn kan være en viktig kilde til bosetningshistorien. Navnene kan også gi et pekepinn på om gården eksisterte før kristningsprosessen, eller om den er av nyere tid. I gårdsnavnforskningen er navnene typologisert i ulike klasser. Usammensatte naturnavn i ubestemt form som for eksempel Vik, Berg, Våg og Sund er navn som stedsnavnforskerne regner som å høre til de aller eldste stedsnavnene. I romersk jernalder oppstod gjerne navn med endelsen -land og -set. Rundt vikingtiden oppstår endelsen -stad, som ikke ble brukt om gårder ryddet etter kristen tid (Pettersen og Wik 1985:182).

Flere av gårdsnavnene beskriver landskapskonteksten de befinner seg i, og gir uttrykk for hva stedet de befant seg i ble brukt til. De eldste gårdene vil ofte være sentralt plassert i landskapet siden den beste jorda ble tatt i bruk først, og dermed kan de eldste gårdsnavnene ofte stå i relasjon til gårdens plassering i landskapet (Haug 2009:38). Siden det finnes flere tusen gårdsnavn i Norge, og enkelte kan være vanskelig å tyde, vil verket til Olaf Rygh, *Norske Gaardnavne* (1897), være en viktig kilde. Det kan være interessant å se om gårdsnavnene kan være til hjelp når det gjelder å vurdere kirkestedenes omtrentlige alder, størrelse og funksjon i tiden navnet ble gitt.

Man kan ikke forvente at stedsnavn er bevart fra de første innflytterne. Dessuten er mange gamle navn glemt, andre stammer fra språkformer man har vanskelig for å tyde i dag. Likevel kan gårdsnavnene til kirkestedene gi verdiful informasjon når det gjelder å komme fram til hvorfor kirkene ble plasserte der de ble. I enkelte tilfeller blir jeg også å trekke inn stedsnavn fra områdene i nærheten av kirkestedene, i tilfellene hvor stedsnavnene for eksempel kan knyttes til den førkristne kulten eller på en annen måte være relevant for å svare på avhandlingens problemstilling. Jeg skal ikke analysere eller tolke stedsnavnene selv, men forholder meg til andres tolkninger og konklusjoner av stedsnavnene innenfor landskapsrommene jeg skal analysere.

3.6 Det arkeologiske kildematerialet

Datering av både kirkestedet og gravminnene rundt er viktig for å kunne ta stilling til spørsmålet om brudd eller kontinuitet av landskapet fra hedensk tid til kirken blir reist. I oppgaven er det hovedsaklig lagt vekt på arkeologiske strukturer som gravminner og gårdshauger som ligger i tilknytning til de utvalgte kirkestedene.

Gravhauger og gravrøyser er en sentral del av det arkeologiske materialet fra blant annet jernalder, og er ofte det eneste synlige beviset på en gård fra denne perioden. Gravhaugene- og røysene befinner seg ofte som del av et gravfelt, ofte i nærheten av tunet på gården, og beliggende på mer eller mindre dominerende steder i landskapet – som f.eks. ved kommunikasjonslinjer som veier eller kysten (Stenvik 2005:136). Fra Nord-Norge har man også funnet en del gravhauger- og røyser beliggende på holmer eller øyer hvor det ikke er funnet bosetningsspor (Evensen 2003:1). De fleste av disse viser seg å stamme fra eldre jernalder, altså perioden før 600 f.Kr., men flere stammer også fra yngre jernalder (Evensen 2003:79). Det har vært vanlig å bruke en avstand på 100 meter mellom middelalderkirke og førkristen grav eller gravhaug som uttrykk på nærhet mellom de to i forskningen de seneste årene (Brendalsmo 1991, Ingvaldsen 1996, Söderlund 1983). Jan Brendalsmo (2001:77) mener også det er et kriterium at kirkebygningen må være i topografisk nærhet til førkristne graver innenfor en radius på ca. 100 meter for at den skal kunne defineres som reist på et gårdstun. I denne avhandlingen vil gravminnenes plassering og tilstedeværelse, eller fravær, fra kirkestedet stå sentralt i framstillingen til kirkestedenes forhistorie og deres opprinnelse.

Det samme kan sies om gårdshaugene, forhøyninger i terrenget bestående av akkumulerte kulturlagsavleiringer som falne huskonstruksjoner, gjødsel og avfall (Bertelsen og Mook 2007:86). Der det har blitt gjort bunndateringer av slike gravhauger viser de store variasjoner i alder, men de fleste dateringene på gårdshauger fra Nord-Norge ligger mellom yngre jernalder og høymiddelalderen (Bertelsen 2005:157). En av de sentrale teoriene for oppkomsten til slike gårdshauger er den nordnorske blandingsøkonomien med både jordbruk og fiske og dens krav til lokalisering, i tillegg til denne landsdelens topografi som medfører at man har et begrenset antall lokaliteter å benytte seg av (Mikalsen 2008:19). Dermed har det kanskje vært nødvendig med nybygging på samme lokalitet gjennom hundreårene. På faktiske gårder er gårdshaugen antatt å vise lokaliseringen av det eldste tunet på den gitte matrikelgården (Bertelsen 2005:156). For å kunne analysere en eventuell tilknytning mellom middelalderkirken og gårdstun, vil gårdshaugene spille en sentral rolle i denne avhandlingne.

I forbindelse med dette arbeidet vil jeg benytte meg av kulturminnebasen Askeladden. Dette er riksantikvarens database over kulturminnene som er funnet og registrert i Norge. Her finner man opplysninger om lokaliteter, kulturmiljøer, enkeltminner og vernestatusen til disse (<http://www.riksantikvaren.no>). Med utgangspunkt i opplysninger fra denne databasen har jeg funnet fram til kulturminnenes plassering i landskapet, samt å plassere dem på kartet.

Til tross for at avhandlingen omhandler nettopp kirkenes plassering, vil jeg ikke ta for meg selve kirkebygningene i det arkeologiske materialet. Dette er fordi kirkens arkitektur er av liten betydning for denne avhandlingen. Av og til kan det derimot være relevant å trekke inn elementer som byggemåte og størrelse for å kaste lys over aldersdatering og politikken i området kirkebygningene ble reist. Det kan også være verdt å nevne at alle kirker ligger orientert øst-vest, med koret i øst. Alle de aktuelle middelalderkirkene i denne avhandlingen var opprinnelig bygget i romansk, senromansk og til dels nygotisk stil, med tykke kistemurer og små vinduer, men flere har gjennom årene gjennomgått store endringer for å huse en stadig større kirkeforsamling.

3.7 Sammendag

Oppgavens rammeverk er altså hovedsakelig en arkeologisk landskapsanalyse, men det er også flere underordnede kilder og metoder som ligger til grunn for en slik landskapsanalyse. De arkeologiske strukturene i landskapet som bosetningsspor og gravhauger vil være en viktig kilde i oppgaven, i likhet med gårdsnavnet til kirkestedet og eventuelt områdene rundt. Dessuten vil relasjonen mellom kirkebygningene, de arkeologiske strukturene og også eventuelle norrøne rituelle kultsteder være interessant å prøve å belyse i plasseringen av middelalderkirkene i Nordland.

I lys av de ovennevnte metodiske og teoretiske tilnærmingene vil jeg i kapittel fire presentere de seks kirkestedene, samt gjøre en arkeologisk landskapsanalyse, hvor jeg videre i kapittel fem sammenligner og diskuterer de seks kirkestedene opp mot hverandre, for å prøve å nærmere meg et svar på problemstillingen.

4 Kirkene i landskapet

Målet for avhandlingen er å undersøke hva de arkeologiske kildene, samt det overordnede landskapet kirkestedene er plassert i, kan belyse om kirkestedenes bakgrunn. Det arkeologiske materialet er dermed en av de viktigste kildene i denne avhandlingen. Dette arkeologiske materialet inkluderer kirkebygningene og deres plassering, eventuelle gårdshauger ved kirkestedene og gravhauger eller andre gravminner i nærheten. Relevante arkeologiske løsfunn vil også bli tatt med. Å gi et bredt bilde av de arkeologiske kulturminnene i kirkestedenes omkrets vil kunne gi et innblikk i forhistorien til de utvalgte stedene, og dermed forhåpentligvis gjøre det lettere å forstå hvorfor disse stedene etter hvert ble kirkesteder.

Det er nødvendig å danne seg et bilde av de topografiske og kulturelle forholdene relatert til kirkestedene for å kunne avdekke faktorene som avgjorde at kirkestedene oppstod der de gjorde. Disse faktorene er blant annet nærhet til gårder og tun, ferdselsårer både på vann og land, innsyn og utsyn til eventuelle omliggende gårder, deres plassering i bygda og deres eventuelle nærhet til hedenske kultsteder eller gravminner. Målet er å kartlegge kirkestedenes betydning, om kirken ble plassert på et tidligere kultsted eller et mulig sentral- og maktsted.

Som nevnt tidligere er det de seks steinkirkene fra middelalderen som fortsatt står i Nordland som skal undersøkes; Steigen, Bodin og Gildeskål i nord, og Alstahaug, Herøy og Dønnes lenger sør. Kildetilfanget er veldig ulikt fra sted til sted, noe som gjør at både mengden materiale og fremstillingen av stedene vil være varierende. Det geografiske fokusområdet vil også variere fra kirkested til kirkested. Hovedsakelig vil jeg holde meg til landskapsområdet som er synlig fra kirkene og kirkestedene, men jeg vil også trekke inn elementer fra steder noe lengre unna der jeg ser det som relevant for å svare på avhandlingens problemstilling.

For å bedre vise hvordan kirkene ligger i en landskapskontekst, har jeg satt inn kart ved alle de undersøkte kirkestedene som viser kirkebygget i forhold til andre nærliggende kulturminner, og da spesielt gravminner. Kartene har jeg hentet fra www.kartdata.no og redigert i Adobe Photoshop og Paint. Alle kartene er orientert med opp som nord. Som tidligere nevnt er også kulturminnenes henvendelser blitt vektlagt som meningsbærende. Relasjonen mellom inn- og utsyn til og fra objektet og omliggende geografiske og kulturelle grenser har betydning for kulturminnets plassering i rommets kontekst (Gansum et al. 1997:14). Dette vil jeg framheve i kart- og bildematerialet ved å markere hvor kirkene henvender seg og hva de har utsyn mot. Dette gjør jeg med blå piler, men også ved å markere

landskapsrommet som er synlig *fra* kirken, og hvor man har innsyn *til* kirken (dette landskapsrommet rammes inn i oransje linjer).

Navnet på gården hvor kirken ligger blir også inkludert i undersøkelsen og vurdert om det kan si noe om dateringen av den eventuelle gården kirken stod/står på er og bruken av området. I enkelte tilfeller har jeg også inkludert stedsnavn fra området rundt der det virker relevant for å hjelpe med å belyse problemstillingen. I tillegg har jeg også tatt med kirkene og kirkestedenes antatte alder, i tilfelle dette kan si noe om forskjeller i kirkenes plassering på tidspunktet de ble reist. En nøyaktig datering av kirkene er nærmest umulig, dra skriftlige kilder sjeldent strekker seg lenger tilbake enn 1300-1400-tallet.

Kildene som har stått sentrale i arbeidet om å hente inn materiale har blant annet vært riksantikvarens fornminnedatabaser Askeladden, forskningsarbeidene om de aktuelle stedene (trukket inn i kap. 2), og mine egne personlige befaringer av områdene for å se den romlige organiseringen med egne øyne, samt å undersøke om jeg kunne oppdage nytt materiale eller aspekter ved det allerede registrerte materialet. Det eneste området jeg ikke har rukket innom personlig selv i dette arbeidet, er kirkestedet i Steigen.

Fig. 3: Oversiktskart over deler av Gildeskål sogn/kommune med kirkestedet i sentrum.

Fig. 4: Oversiktskart over Alstahaug kirkested (foto: Renate Sandvik).

4.1 ALSTAHAUG KIRKESTED

Askeladden ID: 83771

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: I forbindelse med restaureringen av kirken har Håkon Christie gjort arkeologiske undersøkelser under kirkegulvet, og konkluderer med at på bakgrunn av byggemåte og stil kan de eldste delene av Alstahaug kirke dateres til slutten av 1100-tallet. I en senere artikkel hevder Christie (1973:5-22) at Alstahaug og Herøy kirke er oppført omtrent samtidig en gang mellom 1150 og 1250. Jordlagene under kirkegulvet var så omrotede at Christie ikke fant noen tegn på en eventuell eldre trekirke på stedet. Den eldste skriftlige kilden hvor man får navnet på en prest (Sira Sigurd) ved Alstahaug kirke er et diplom fra 1321 (DN II:124). Originalen mangler, men diplommet er avskrevet i Aslak Bolts jordebok (Berglund 1995:431).

Betydningen av navnet: Ordet «haug» går igjen i alle navnene på stedet som nå kalles Alstahaug gjennom historien. Man vet derimot ikke om Haug-navnet gjenspeiler Haugneset der blant annet Kongshaugen befinner seg, og dermed refererer til gravhaugene, eller om det gjenspeiler haugen som ligger tett inntil kirken i nord (Brovoll 1999:14).

Lokalisering og topografi: Alstahaug kirke befinner seg sør for Sandnessjøen på en halvøy som kalles Alstenøya. I vest ligger skjærgården og storhavet, og i nordøst troner de majestetiske fjellene De Syv Søstre. Sør for Alstahaug ligger øya Tjøtta, som skal ha vært et av de mektigste høvdingesetene i landsdelen i jernalderen.

Alstahaug kirke ligger i et relativt flatt terreng, og inntil en bergknaus på nordre side. På andre siden av bergknausen befinner havet seg. *Skeisvika* heter vika som ligger vest for kirkestedet og som Alstahaug kirke og prestegården befinner seg ovenfor. På 1100-tallet gikk havet her i området ca. 5 meter høyere opp enn det gjør i dag, og lå dermed mye nærmere kirkestedet på den tiden (Berglund 1994:234). Viken virker lun, og er svært langgrunn. Store båter kunne derimot legge til land rett nordvest for kirkebygningen. Dyrkbare jorder strekker seg innover i landet på østsiden av kirken. Sør for kirken er det også noenlunde flatt, før nok en bergknaus dukker opp. Kirken ligger derfor noe skjult i terrenget på alle sider, foruten i sørvest hvor kirken er godt synlig fra havet (se fig. 4).

Omliggende kulturminner: Sør for Skeisvika, på sydspissen av Alstenøya, befinner Haugsnasset seg, hvor det ligger en rekke gravrøyser og hauger, blant annet den store Kongshaugen. Haugen ligger litt over en kilometer fra kirkestedet. Det er også flere andre gravhauger funnet i Skeiområdet (Brovoll 1999:11). Man vet ikke når haugen fikk navnet Kongshaugen, og man vet heller ikke hvem som var begravet her. Graven kan minne om en båtgrav etter formen den har. Haugen skal opprinnelig vært 35-40 meter lang, 20 meter bred og 5-6 meter høy (Berglund 1994:245). Alle gravhaugene ligger lokalisert på et nes ved havet, og henvender seg utover mot leia i sør og vest.

Syv gravrøyser datert fra bronsealder til jernalder ligger på bruket Brauten sørøst for kirken. Det er også et gravfelt med 11 gravrøyser ved Staursvika, vest for kirkestedet og over Alstahaugvågen. Berglund (1994:246) mener ingen av disse fornminnene trenger å ha noe med en jernaldergård på Alstahaugtunet å gjøre. Bosetningshistorien i området er derimot lang, da det også er funnet spor etter steinalderbosetning i området.

Tilknytning til samlingssteder/ferdselsårer/tun: Under de eldste delene av kirken ble det under restaureringene på 60-tallet funnet rester av treverk (Brovoll 1999:15). Dette kan tyde på at det har stått en eldre trekirke her før steinkirken ble reist. Det ble også funnet mørk kulturjord under kirken, som også kan tyde på at stedet var i bruk før den nåværende kirken ble reist der (Ekroll 1999:73). Det ble dessuten funnet mange mynter under restaureringene,

hvor den eldste var fra Håkon Håkonsons regjeringstid (1217-63). Dette kan tyde på at kirken mest sannsynligvis var tatt i bruk fra midten av 1200-tallet.

Rett sørvest for kirken ligger den gamle gårdshaugen under prestegårdstunet. Dette området er delundersøkt arkeologisk i nyere tid og viser bosettingsspor som strekker seg tilbake til 1200-1300 tallet (Berglund 2007). Utgravninger fra kirkeområdet på Alstahaug i 1992, viste at de eldste kultursporene på akkurat dette stedet er fra rundt år 1100 e.Kr, og at den endelige etableringen på stedet virker å ha skjedd rundt år 1200. Dette tyder på at boplassen, som befinner seg under nåværende prestegård, og kirken ble etablert omtrent på samme tid, slik at boplassen muligens var prestegård helt fra begynnelsen (Berglund 1995:50).

Alstahaug kirkested ligger også under 1 mil i luftlinje nord for høvdingesetet Tjøtta som er kjent fra sagaene. Spesielt de monumentale gravhaugene og det ringformede tunanlegget symboliserer at dette var et maktsentrum i jernalderen (Berglund 1995:35). Det fantes tidligere en kirke på Tjøtta som lå høyere i terrenget og dermed hadde en mer dominerende posisjon enn Alstahaug kirke langs leia (Brovoll 1999:13).

Henvendelse: Haugen som ligger nord for kirken skjermet nok for nordavinden, men gjorde også landskapsrommet mot nord lukket for kirken. I øst ligger store flate jordbruksområder, og sør for kirken ligger Haugsneset med flere gravfelt og en storhaug. Kirken har sin hovedinngang i vest, og det er også i denne retningen kirken trolig henvender seg. I denne retningen ligger både prestegården og Skeisvika, og kystleden like utenfor (se fig. 4).

Fig. 5: Oversiktskart over Herøy kirkested (foto: Renate Sandvik).

4.2 HERØY KIRKESTED

Askeladden ID: 84564

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: I en artikkel i en årbok for Helgeland, skriver Håkon Christie (1973:5-20) at Herøy kirke ble bygget en gang mellom 1150 og 1250. Utgravninger tyder på at det nåværende gamle koret ble bygget bak en enda eldre trekirke på østsiden, slik at det nåværende koret fungerte som et skip bak trekirken, hvor det daværende koret befant seg. Senere ble trebygningen revet, og en apsis ble bygget ut på østsiden av steinkoret (Ekroll 1999:80). Christie mener apsisen ikke kan være oppført senere enn rundt 1200, sannsynligvis samtidig med skipet (Christie 1973).

Betydningen av navnet: Fra norrønt kjenner man formen *Hereyjar*, som kan være en referanse til de to øyene Nord- og Sør-Herøy. I Oluf Ryghs standardverk *Norske Gaardnavne* står det om navnet Herøy at første ledd må være *herr*, altså en folkemengde eller hærskaer. Herøy kan ha hatt formål som samlingssted for leidangsflåten, - en "skipa herr". Kommunevåpenet spiller i alle fall på denne symbolikken, med sine tre vertikale gullfargede årer på blå bakgrunn, *Herr* kan derimot også brukes om andre folkemengder, som for eksempel menneskene som var samlet til ting (Rygh 1897).

Lokalisering og topografi: Herøy kirke ligger på øya Sør-Herøy, som består av ei rekke flate øyer noe nordvest for Alstahaug på vestsiden av kystleia. Avstanden mellom Herøy kirke og Alstahaug kirke er litt over en mil i luftlinje. Kirkestedet ligger ved det smale Herøysundet som skiller Nord- og Sør-Herøy fra hverandre (se fig. 5). Det smale sundet byr også på en naturlig havn. Herøy er den eneste kirken av de seks utvalgte kirkene som ikke står tett inntil en dominerende ås. Selve kirken ligger på en relativt flat, slette ca. 10 meter ovenfor havet på Sør-Herøy, og har i nord og øst utsikt ned mot havet, Nord-Herøy og fjellkjeden De Syv Søstre i bakgrunnen. Kirken og prestegården er skilt av en vei, og prestegården ligger mellom kirken og havet.

Tilknytning til samlingsplass/ferdselsårer/tun: Under 100 meter fra kirkebygningen på Herøy, og grensende mot prestegården, ligger det et ca. 45 x 95 meter stort område orientert NNV-SSØ. Området vises ikke som noe forhøyning i terrenget, med jordborstikk viser imidlertid et 0,4 til 1 meter tykt kulturlag av mørkebrun jord. Kulturlaget skal også være tykkere ca. 25 meter sørøst for den søndre delen av det sammenhengende kulturlaget er det en

rund forhøyning ca. 15 meter i diameter. Jordborstikk viste at laget består av et omtrent 0,7 meter tykt kulturlag av mørkebrun jord. I området rundt forhøyningen skal det ha blitt funnet skjeletter ved århundreskiftet, som deretter ble kastet under kirken. Det er også funnet gjenstander som stammer fra middelalder (ID7195).

Under restaureringen av kirken, ble den arkeologisk undersøkt av arkeologen Håkon Christie. Han kom fram til at kirken ble reist direkte på berget under. Det ble funnet rundt 50 graver, hvor de fleste var omrotede, og de eldste gravene var lagt inn i sprekker i berget. Over 200 mynter ble også funnet, hvor den eldste av myntene var fra kong Sverres tid (1177-1202). 28 av myntene var fra Håkon Håkonssons tid (1217-63) (Ekroll 1999:85).

På Nord-Herøy, på andre siden av et smalt sund fra Sør-Herøy hvor kirken ligger, befinner det seg en storgård som var sysselmannsresidens i middelalderen. Øystein Ekroll (1999:78), mener det tyder på at Herøy hadde en sentrumsfunksjon i tiden hvor kirken ble reist.

Omliggende kulturminner: Unntatt den store gårdshaugen ca. 100 meter unna kirken, ligger det i følge Askeladden flere gravminner rundt kirken og prestegården som beskrives som flatmarksgraver. Gravlokaliteten med ID 55982 virker noe uvanlig, da den av muntlige fortellinger ble beskrevet som en flatmarksgrav med et antall skjeletter som lå sammen i en stjerneform med hodene sammen i sentrum. Opplysningen om antall skjeletter varierer mellom 5 og 12 stykk, og alle beinene ble lagt sammen i en trekiste og gravlagt på rundt 1960 på kirkegården. Dateringen er uviss, men graven lå bare omtrent 30 meter nordøst for kirken.

Noen hundre meter sør-øst for kirkebygningen ble det på 1960-tallet funnet gjenstander på ca. 1,5 meters dybde som ble antatt å være gravgods fra en flatmarksgrav. Gjenstandene var en vevskje av hvalbein, samt et platestykke av hvalbein (ID 60331). Ellers har kommunen generelt få kulturminner i forhold til nabokommunene som Dønna og Alstahaug. Grunnen til dette kan være topografiens flate karakteren, som gjorde at store deler av dette området lå under vann i forhistorisk tid. Det er derimot funnet en del gjenstandsfunn fra vikingtid i nærheten av prestegården i de tidligere nevnte flatmarksgravene. Det er ikke funnet gravhauger eller gravrøyser på Sør-Herøy.

Henvendelse: Kirkestedet ligger øst på Sør-Herøy, mot sundet over til fastlandet, og har ingen utsyn mot vest og storhavet. Der er nærliggende å tro at skipstrafikken gikk mellom Herøy og Alstenøya, og ikke utenfor, slik at Herøy lå ved leia. Kirkens apsis ligger i øst, hvilket gjør at inngangen i vest vender vekk fra kysten. Nå er området rundt kirka overgrodd av store trær og

annen vegetasjon, men på grunn av Herøys flate topografi er det nærliggende å tro at kirken var synlig fra nærmest alle retninger dersom omgivelsene var skogfrie og nedbeitet (se fig. 5).

Fig.6: Oversiktskart over Dønnes kirkested (foto: Renate Sandvik)

4.3 DØNNES KIRKESTED

Askeladden ID: 84045

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: Den eldste omtalen av den senromanske steinkirken på (gnr. 11) Dønnes var i 1308-9 (Dynezmesz kierche, DN XV:1). Kirken ble mest sannsynligvis reist på 1200-tallet (Coldevin 1972:109).

Betydningen av navnet: Betydningen av navnet Dønna er ganske omstridt. Forstavelen kan ha noe med dun å gjøre, da det var store forekomster av gåsedun i dette området, og Dønna fungerte som et handelssentrum. En annen mulig tolkning er at navnet stammer fra det norrøne *Dynja*, som betyr *dønning*, fordi slike dønninger mot holmer og skjær var hva båtfolket hørte her når de reiste ytterleia. Det er også nærliggende å tro at endelsen -a i navnet betyr -øy (Coldevin 1980:34).

Lokalisering og topografi: Dønnes kirke ligger ved gården med samme navn, på nordspissen av øya Dønna nordvest for Sandnessjøen. Gården og kirkestedet ligger noe inn i landet på

øya, og er ikke særlig synlig fra sjøen. Kirken ligger dessuten ikke sentralt til ved leia, hvor de fleste båtene passerte.

Kirken er plassert høyt og fritt på en liten haug, med skogområder rundt, og dominerer over gården som ligger nordvest for kirkebygningen (se fig. 6). I likhet med Herøy kirke er Dønnes kirke omringet av kraftig vegetasjon og skogland. Dersom det har vært mindre vegetasjon rundt kirkebygningen i tidligere tider vil kirken ha virket enda mer monumental på dens beliggenhet på en høyde.

Tilknytning til samlingsplass/ferdselsårer/tun: Kirken ble reist på privat eiendom som et privat kapell tilhørende en storgård hvor presten kom tilreisende og holdt gudstjeneste hver fjerde søndag. Pål Vågaskalm, lendmannen til Håkon Håkonsson bodde her på gården Dønnes på 1200-tallet, og døde i 1245. Han kom opprinnelig fra Vågan, og var kanskje i slekt med Bjarkøyætten. Som sysselmann og lendmann var han i tillegg til Håkon Håkonsson, også venn med Skule Jarl siden han forsøkte å megle mellom dem. Sønnen til Pål Vågaskalm, Nicolaus Pålsson, bodde også på Dønnes gård, men døde fem år før faren sin, i 1240. Andres Nicolausson, sønnesønnen til Pål, bodde også her, og døde i 1273 på sin pilegrimsferd til Jerusalem. En av disse var sannsynligvis byggherren bak Dønnes kirke (Ekroll 1999:86).

Omliggende kulturminner: Sørvest for det gamle gårdstunet på Dønnes befinner det seg et gravfelt med graver under flat mark, og siden slike graver ofte ble anlagt nært tunet på gården, kan dette tyde på at det fantes en gård på Dønnes allerede i jernalderen. De nåværende gårdshusene står også på en gammel gårdshaug (se fig.6), som ikke er utgravd, men regnes å være ca. 1 meter tykk (Wik 1989:123). Det er funnet en spydspiss fra merovingertid sammen med beinreister ca. 100 meter nordøst for gårdshusene i forbindelse med jordarbeid. Disse stammer mest sannsynligvis fra en flatmarksgrav (Berglund 1995:301). Berglund (1994:56) mener likevel at det ikke er funnet store gravminner eller gjort funn på Dønnes som sikkert tyder på at gården var et sentrum allerede fra jernalderen.

På Gleinsneset, ca. 5-6 kilometer sør for Dønnes kirke, finnes det et gravfelt fra jernalderen med rundt 30 graver. Noen er båtgraver og stammer fra rundt 300-400 e.Kr. Andre av gravene kan dateres til vikingtid. Omtrent 500 meter vest for gravfeltet ligger Vardehaugen, som er 35 meter høy og stammer fra folkevandringstiden. Oppå denne gravhaugen står i tillegg en hvit marmorstein, Nord-Europas største fallos (Coldevin 1980:31). Tvers over sundet øst for Dønnes gård, ligger øya Løkta med gården Hov. Det er dette stedet Berglund (1995:300)

peker ut som sentrum i området i yngre jernalder. Her finner man store gravhauger med kostbare gravfunn, lange nausttuffer og et ringformet tunanlegg. Et par av rundhaugene er opp mot 30 meter i diameter og en av langhaugene er 40 meter lang. Dessuten finner man en gårdshaug hvor kulturlaget er ca. 1-1,5 meter tykk som ligger i relasjon til resten av fornminnene på gården (Berglund 1995:300-301).

Henvendelse: Dønnes kirke ligger høyt i terrenget og dominerer i et lukket landskapsrom med skogkleddede åser i alle himmelretninger. Hovedinngangen til kirken ligger i nordvest, og det er også i samme retning som gårdstunet ligger. Det er derfor, spesielt med tanke på kirkens status som privatkapell, nærliggende å tro at kirken henvender seg først og fremst til gården den er en del av (se fig. 6). Det er også fri sikt fra kirken mot sørvest hvor gravrøysene fra jernalderen befinner seg. Det er ingen sikt eller henvendelse mot havet. Kommer man langs bygdeveien fra sør, ser man kirkens monumentale karakter før man ankommer gården.

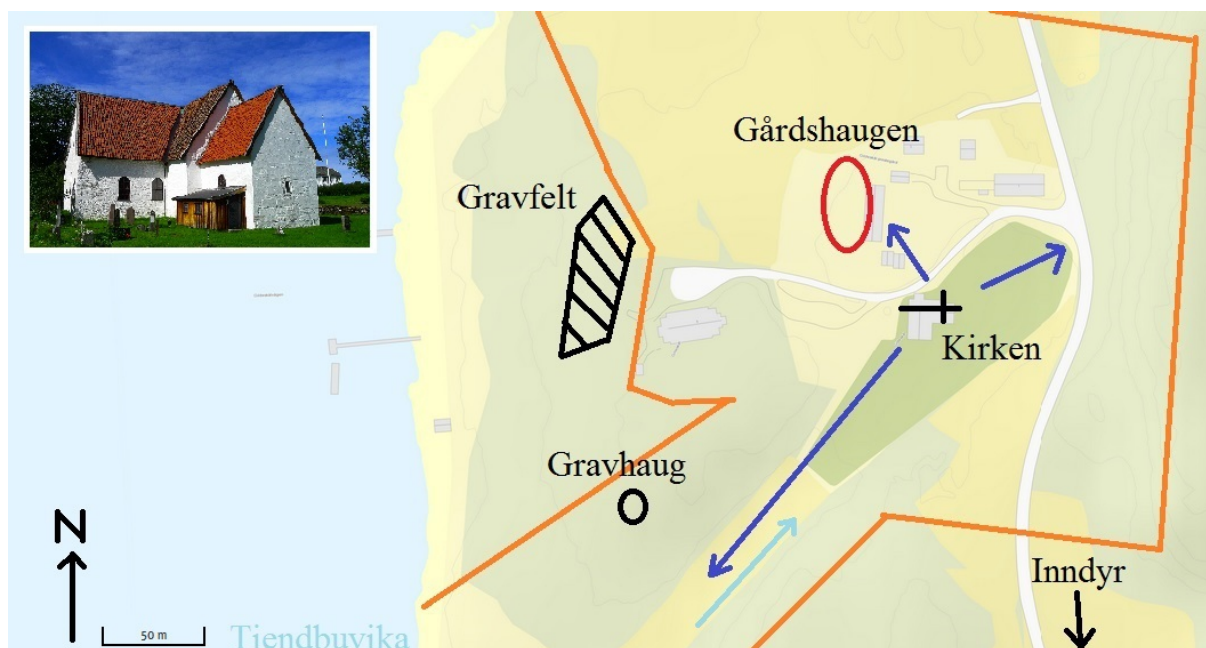

Fig. 7: Oversiktskart over Gildeskål kirkested (foto: Renate Sandvik).

4.4 GILDESKÅL KIRKESTED

Askeladden ID: 162733

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: Den eldste omtalen av den senromanske steinkirken på bnr. 1 av (gnr. 26) Gildeskål prestegård var i 1589 (Gildeskaalens kircke, Thr.R. 81). Sognet var derimot nevnt allerede i 1432 (Gildaskala sokn, AB 91).

Morten Stige (2014:120) mener kirken ble påbegynt mellom 1130 til 1160 engang. Kunsthistorikeren Lena Liepe (2001) foreslår at kirken ble reist i andre halvdel av 1100-tallet, i likhet med kirkene på Herøy og Alstahaug.

Betydning av navnet: Navnet Gildeskål er ganske spesielt. Jon Vidar Sigurdsson (2014) mener det kan tolkes som at det fantes et gilde her, altså et sosialt og religiøst fellesskap for bønder og deres hushold. Slike bondegilder var avgjørende for gruppetilhørigheten i jernalderen og inn i middelalderen, og skapte trygghet i samfunnet for disse menneskene (Sigurdsson 2014:57). Dersom et slik forsamlingssted fantes i Gildeskål, kan det hjelpe til med å forklare hvorfor en kirke ble reist akkurat her.

Inndyr, den store nabogården til Gildeskål mot sør, har et navn som tyder på navnekløyving: Indre (og Ytre) – Dyr (Trædal 2014:48). Rygh mener at en mulig forklaring på navnegivingen kan være at halvøya som utgjør den vestre del av Inndyr, var i jernalderen eller bronsealderen en ordentlig øy, og at sisteleddet i navnet –dyr opprinnelig har referert til denne øya, til sundet mellom den og Inndyr eller til den søndre delen av Sørfjorden (Rygh, bind 16:185).

Lokalisering og topografi: Kirkestedet i Gildeskål ligger på Inndyr-halvøya, sør for Bodø. Derfra har man utsikt til både øyer og skjær ut mot vest, blant annet de store øyene Fleina og Fugløya – og man kan så vidt skimte de flate Arnøyene ut mot nordvest (se fig. 3). I nord troner det tusen meter høye Sandhornet. Bak kirkestedet skygger Sundsfjellet for utsikten mot øst, og i sør ligger kommunesenteret Inndyr noen kilometer unna. Området består i dag for det meste av gamle gårdsbruk og sommerhus. Riksvei 838 knytter Inndyr og Sund nord for Gildeskål sammen, og passerer mellom kirkestedet og Sundsfjellet øst for kirken. Inndyr har en del villabebyggelse, butikker, skole og så videre. På selve kirkestedet står gammelkirka fra 1100-tallet, samt en nyere kirke fra 1880-tallet som ligger nærmere havet, presteboligen fra 1750-årene, diverse stabbur, uthus og kirkegården. Områdene rundt består av utmarksbeite, trær og berg ned mot havet. Rett nord for prestegården og kirken renner en bekk ned fra Sundsfjellet.

Middelalderkirka ligger omtrent 250 meter fra havet, og ligger ikke på noen dominerende topp. Prestegården, som ligger på en gammel gårdshaug på en berghammer, dominerer mer i landskapet enn hva kirken gjør. Kirka ligger innerst i dalsøkket opp fra Tiendebuvika. Området rundt er i dag tett bevokst, men dalsøkket opp fra Tiendebuvika er fortsatt åpent, med fri sikt ned til havet. Når kirken ble reist på 1100-tallet, befant strandlinjen seg ca. fire

meter høyere her enn i dag, slik at avstanden mellom havet og kirka var mindre, samt at Tiendebuvika fungerte bedre som havn enn den gjør i dag (Stige 2014:100).

Omliggende kulturminner: De arkeologiske funnene som er gjort på kirkestedet kan i grunn deles i tre konsentrasjoner. Den omfattende gårdshaugen under prestegårdsbygningen, gravhaugene og enkelte løsfunn. Gårdshaugen ved prestegården i Gildeskål er ikke utgravd, og det er i grunn bare én av gravhaugene som er arkeologisk undersøkt. Gravhaugen inneholdt flere funn som ble datert til vikingtid (Nicolaisen 1885:12-13). Denne gravhaugen er en av mange som ligger på bakkekammen ned langs skipsleia, og som strekker seg både nordover til Sund, og sørover til Inndyr og forbi. Enkelte gravhauger er også blitt fjernet i forbindelse med husbygging og åkerpløying gjennom årene, noe som løsfunn av blant annet øks tyder på (Simonsen 1962:13). Det skal ha ligget en gravhaug i innmark tett ved våningshuset på prestegården, som nå er borte. 110 meter nord for denne ble en jernøks fra vikingtid funnet i 1951. 20 meter nord for funnstedet sees også restene av en meget ødelagt gravhaug i innmarken vest for veien (Simonsen 1962:13). De nærmeste kjente gravhaugene i dag ligger omtrent 200 meter unna selve middelalderkirkebygningen.

På Sandhornøya i nord, Inndyr i sør og Fleina, Fugløy og Arnøyene i vest er det også funnet store konsentrasjoner av gravhauger (Berg 1983). Spesielt på Nord- og Sør-Arnøy. Her har man funnet over 30 gravhauger fra jernalderen. Haugene på gården Gildeskål strekker seg fra ca. 2-10 meter i diameter. Storhauger finnes derimot nord på øya Femris like over sundet fra Gildeskål, og Mårnes på Sandhornøya like ved. På Inndyr ligger en langhaug på 31 meter, og Kjelling, litt lenger unna, har en langhaug på hele 41 meter (Storli 1985:180).

Tilknytning til samlingssteder/ferdselsårer/tun: Middelalderkirka ligger tett inntil en bergkam hvor prestegården nå står og dominerer i landskapet. Under prestegården ligger det en gårdshaug som ikke er undersøkt, men som kan gi et pekepinn på at det har vært et tidligere tun her hvor kirken ble reist. Enkelte forskere spekulerer også i om at det var her den eventuelle gildehallen stod, eventuelt at gårdens langhus ble brukt som hov og samlingssted (Stige og Ekroll 2014).

Inndyr, et par kilometer sør for kirkestedet, var i senmiddelalderen en storgård, deretter lensherresete på 1600-tallet og ble lenge referert til som Inndyrgodset (Coldevin 1996). Her, i området som man nå kaller Gammelgården, er det funnet steinfundament til flere hus og en stor rundhaug, i tillegg til flere gjenstander som er datert til mellom 1000- og 1600-tallet

(Simonsen 1962:11). Det er også funnet en gårdshaug nærmere havet på Gammeltunet. Man kan også regne med at mye av fornminnene er gått tapt i forbindelse med gårdsbruk og ikke minst utbyggingen av kommunesenteret Inndyr man kjenner til i dag. Veien til kirkestedet og Sund går for eksempel i dag ukritisk rett over tunet til Gammelgården.

Rett sør for Inndyr, ved Inndyrsvågen, finnes det en odde som heter Skeineset og like ved ligger Skeinesvika.

Henvendelse: Gildeskål gamle kirker ligger, som nevnt, lavt i terrenget og et par hundre meter inn fra nåtidens strandsoner. Landskapsrommet er lukket mot øst, hvor fjellet ligger, men åpner seg mer mot sørvest – ut mot havet. Sikten nedover mot Tiendebukta, hvor båtene som kom til kirka mest sannsynligvis la til, går fritt sørvest – rett mot gravfeltet fra jernalderen på Langholmen nord for Inndyr. Gravhaugene der ute har en diameter på mellom 8 til 16 meter. Kirken henvender seg også mot bergkammen hvor den gamle gårdshaugen og dermed det første tunet på gården lå. Kirken ligger i nær tilknytning til dagens prestegård, og ville nok gjort det samme med det gamle tunet (se fig. 7).

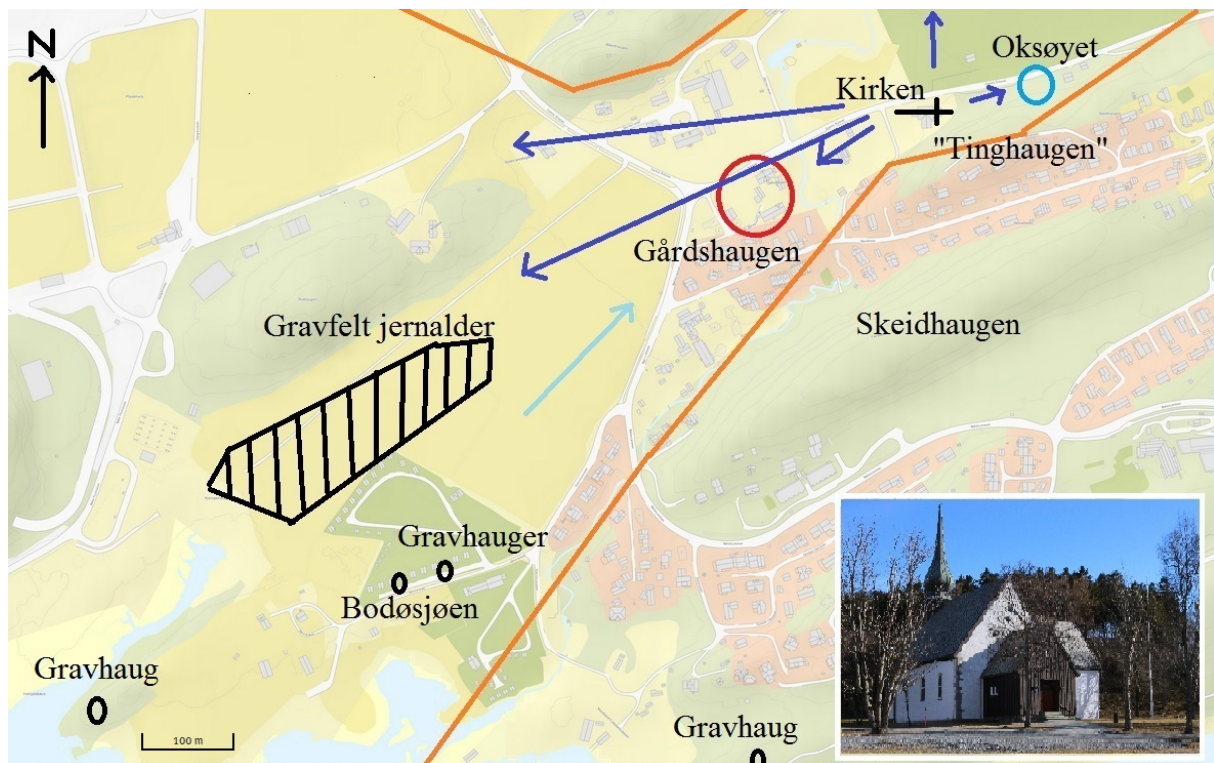

Fig. 8: Oversiktskart over Bodin kirkested (foto: Renate Sandvik).

4.5 BODIN KIRKESTED

Askeladden ID: 83917

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: Den eldste omtalen av sognet og den middelalderste steinkirken på (gnr. 38) Bodin prestegård var i 1417 (Budina kirkiu sokn a Halogha lande, DN XIV:33). Før denne tid nevnes det en prest ved kirken i 1321 (sira Erlender a Bodhin, DN II:144, AB 115f). Historikere mener at den nåværende steinkirken ble reist rundt 1240, men at det har stått minst en trekirke på stedet tidligere (Eilertsen 1990:17).

Betydningen av navnet: Herredsnavnet Bodin er et sammensatt navn med vin - havnegang, slette som siste stavelse. Kanskje opprinnelig et gårdsnavn, med bodi - baa, skjær, grunnbrott som første ledd. Noen sikker tyding av navnet har man ikke. Både entallsformen Bodin og flertallsformen Bodinjar har vært brukt. Det siste kan jo tyde på at det relativt tidlig har vært flere havneganger - gårdsbruk - på halvøya (Coldevin 1937:6).

Lokalisering og topografi: Bodin kirke ligger på sørsiden av Bodøhalvøya, et par kilometer øst fra den nyere byen Bodø. Bodøhalvøya er for det meste relativt flat i vest, men flere steder stikker det åser og hauger opp av landskapet. Den flate jorda består for det meste av dyrkningsmark, og nå også moderne bebyggelse.

Kirken ligger tilbaketrukket fra havet, men ser man bort fra moderne bebyggelse kan man se havet derfra. Bare noen meter sør for kirken, hvor den ligger nærmest havet i luftlinje, befinner Kirkhaugen seg (se fig. 8). Denne dominerende haugen skjuler kirken fra havet. Kirken har altså en lukket topografi mot sør, men fri sikt både vest, øst og nordover. Den smale Bodøelva renner forbi kirken i vest. Kirkestedet ligger ikke spesielt sentralt til ved leia.

Omliggende kulturminner: I Bodøsjøen like ved Bodin kirke ligger det flere store gravhauger, og rester av flere gravhauger som nå er fjernet. På et jorde ca. 500 meter unna ved Bodøsjøen (se fig. 8), ble det i 2009 på bakgrunn av et flyfoto påvist rester av tilsammen 13 gravhauger (ID 18556 i Askeladden) datert til yngre jernalder. Gravhaugene varierer i størrelse og er både runde og avlange. En skiller seg ut, og har fått navnet Kjempehaugen. Denne er ca. 38 meter i diameter, har fotgrøft og ligger lengst nordøst i gravfeltet. Flere av rundhaugene er rundt 20 til 26 meter i diameter, og langhaugene er mellom ca. 14 til 30 meter lange. Haugene ble til dels jevnet med jorden før og etter krigen. Dessuten finner man

gravhauger og tufter etter langskipnaust og båtstøer langs mye av kystlinjen til Bodøhalvøya, for eksempel både på Hundholmen, Hærnes og Rønvika (Eilertsen 1990:17).

Flere av gravhaugene befant seg i tilknytning til den gamle prestegården som tilhørte Bodin kirke. Den er i dag revet og erstattet av bygningene til den gamle landbruksskolen. Den opprinnelige prestegården lå derimot ca. 200 meter sørøst for landbruksskolen, oppå det som skulle være det gamle storgårdstunet. Eilertsen (1990:19) mener dette kan tyde på at prestegården ble reist på stedet til en gammel storgård. Like ved Bodin kirke befinner også kilden Oksøyet seg. Nærmest helt fram i moderne tid har de lokale ment at vannet fra kilden skal være helbredende (Gudbrandsen 1990:70).

1,5 km nordøst for kirken, også ved Bodøelva, ligger Vågøyenes. Her står det tre store bautasteiner på en høyde og det skal ha vært en eldre boplass her. Omtrent 3 km NVV langs kysten for Bodin kirke ligger Ytre Hærnes, et område med mange gravminner, som nå ligger innenfor flyplassområdet og avsperret militært område. Her ble det oppdaget på 1950-tallet en gravrøys på ca. 5 meter i diameter og et ringformet tunanlegg datert jernalder (ID 68259). Det foreligger ingen fotografier eller nærmere beskrivelse, og ved senere befaringer har man ikke kunnet lokalisere tunanlegget. Det er derfor usikkert om det har ligget et tunanlegg her eller ikke (Storli 2006:80).

Tilknytning til samlingsplass/ferdselsårer/tun: På Bodøgård omtrent 100 meter vestsørvest for Bodin kirke ligger det en gårdshaug med dimensjonene 65 x 45 meter, og ca. 1 meter høy. Det er gjort flere løsfunn her, blant annet av håndtein, beinskei, spinnehjul og to kvernsteiner. Gårdshaugen er datert til middelalder på grunn av disse funnene (Gabrielsen 1998:29). Tett inntil det gamle gårdstunet ligger det også en gravhaug, som antyder at bosetningen her startet tidligere enn middelalder. Tar man i betraktning det store antallet gravhauger som engang lå mellom kirkestedet/gårdstunet og sjøen, blir dette enda mer sannsynlig (Nicolaisen 1903).

Eilertsen (1990:19-20) trekker inn stedsnavnene i området som kan fortelle mer om hva stedet opprinnelig ble brukt til. Fram til 1653 brukte man navnet Tinghaugen om Kirkhaugen, som kan tyde på at det ble holdt ting her. Navnet Skeid, som er området sør-øst for kirkestedet, tilhører ofte steder hvor det ble holdt konkurranser og leker som kappestrid og kappridning i forbindelse med religiøse arrangementer og tingsamlinger (Moseng et al. 1999: 39). Navnet Hærnes, som området nord-nordvest for kirkestedet heter, tyder på at her hørte en hær til.

Henvendelse: På grunn av moderne bebyggelse og vegetasjon er det vanskelig å si i hvilken stor grad kirken ville hatt utsyn til havet og i hvilken stor grad kirken ville vært synlig fra kysten. Like vest for kirken renner Bodøelva. Sørvestover ville nok kirken hatt en relativt fri sikt mot Bodøsjøen og fjorden utenfor. Det er i den retning kirken hovedsakelig henvender seg (mot vest) at gravminnene og fjorden ligger. I samme retning lå det historiske tunet på gården, som kanskje også ville ha blokkert noe av sikten fra kirken mot havet og fra havet til kirken. Det er også fri sikt fra kirken og utover jordbruksområdene i nord og øst. Sørøver er derimot landskapet lukket på grunn av Kjerkhaugen/Tinghaugen (se fig. 8).

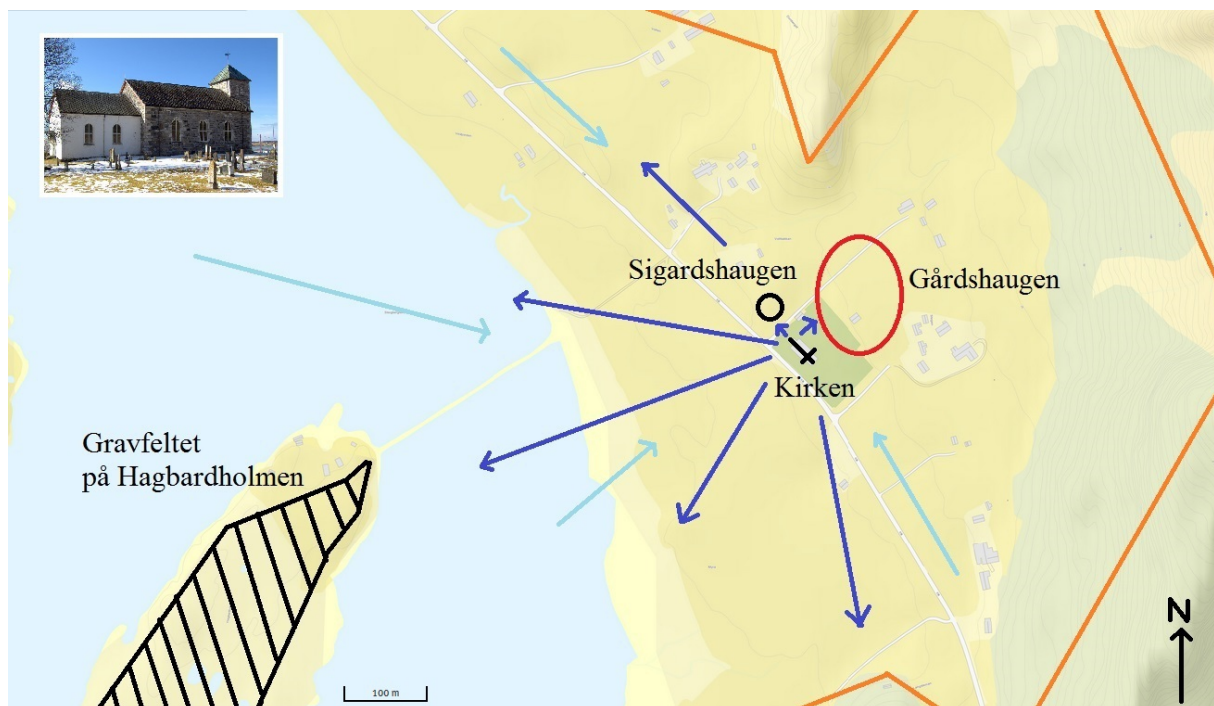

Fig. 9: Oversiktskart over Steigen kirkested (foto: Jakob Eitheim).

4.6 STEIGEN KIRKESTED

Askeladden ID: 85561

Kirkestedet nevnt første gang og kirkens antatte alder: Den eldste omtalen av en kirke på dette stedet (gnr. 77/5.6) Steigen er i 1432 (Steighar kirkiu, DN V:618). En prest på stedet nevnes allerede i 1321 (sira Arne a Steig, DN II:144, AB 115f). En utgravning i 1962 avgjorde at kirken på slutten av 1200-tallet, eller så sent som 1300, ble reist på en gammel kirkegård, og ikke nødvendigvis over en enda eldre kirke (Bjerck 1995:11; Fygle 1980:22).

Betydningen av navnet: Navnet kommer av gårdsnavnet *Steig*, av norrønt *stíga*, 'å stige opp, og kan henspille til de bratte fjellveggene som nærmest ser ut som de stiger rett opp av havet øst for kirkestedet (Dalfest og Thorsnæs 2016).

Lokalisering og topografi: Steigen kirke er den nordligste av de seks steinkirkene fra middelalderen i Nordland. Den befinner seg på sørvestsiden av Engeløya i Steigen kommune, med godt utsyn mot skjærgården, Vestfjorden og Lofotfjellene i det fjerne. Øya er skogbar og berglent hvor store, spisse, gresskleddede fjell strekker seg opp fra havet.

Selve kirkebygningen i Steigen ligger åpent til på en stor flat landskapsbrem mellom det høye fjellet Hankammen som omkranser kirkestedet mot øst, og kysten (se fig. 9). Rett nord for kirken ligger en stor rundhaug, og i vest ligger skjærgården med mange holmer og skjær. Kystområdet vest for Steigen kirke byr på en langgrunn og til dels rolig naturlig havn mellom alle holmene. Nå til dags er kirken omringet av gårdsbruk og dyrket jord.

Omliggende kulturminner: Like ved kirken ligger Sigarshaugen, som med sine 35 meter i diameter og 3 høydemeter, regnes som en av de tre største gravhaugene i Nord-Norge. I midten fantes en røys av stein, men ingen spor etter graver. Bjerck (1995:15) tror fortsatt det er sannsynlig at haugen opprinnelig var ment som et gravmonument, og senere overtok funksjonen som tinghaug. Flere graver har dukket også opp rundt haugen i forbindelse med jordbruksarbeid. Minst fire av gravene har funn fra vikingtid (Bjerck 1995:15).

Hagbardholmen ligger omtrent 300-400 meter vekk fra kirkestedet i sørvestlig retning. Her er det funnet nærmere 30 graver, hvor de aller fleste er knapt synlige og kan regnes som flatmarksgraver. De ligger alle samlet på et lite område, og det står også en bautastein her. Arkeologen Harald Egenes Lund gravde i 1954 ut 11 av disse gravene. De fleste av gravene ble datert til vikingtid, selv om to av dem var eldre. Til tross for deres beskjedne utseende utad, var gravene fint oppbygget og inneholdt rike gravgaver. Dette kan tyde på at menneskene her hadde hatt en spesiell status også mens de levde (Bjerck 1995:16).

Et stykke øst for kirkestedet står Langsteinen, som regnes å være landsdelens høyeste bauta med sine seks meter (Bjerck 1995:6).

Tilknytning til samlingsplass/ferdselsårer/tun: Av alle de nordnorske kirkestedene, står Steigen kirke i et landskap med kanskje de fleste og største sporene til jernalderen og tiden før kristendommen. Omtrent en kilometer nord for kirken ligger det ringformede tunanlegget

Vollmoen, med to rekker à åtte tufter, hvor det menes å ha vært aktivitet i både eldre og yngre jernalder. Ved foten av fjellet Steigtind, drøye to kilometer nordvest for kirken, ligger fire nausttomter fra vikingtid, hvis man skal bedømme alderen etter plasseringen fra havet i terrenget. To av disse er store, 20 m lange og 5 meter brede (Fygle 1980:19; Gabrielsen 1998:34; Simonsen 1991:54). Gammeltunet på Steig lå på en forhøyning få titalls meter nordøst for kirken (se fig. 9). Opprinnelig var denne gården hjemmet til den mektige Ranesonætten. De som bodde her var stormenn, med nære tilknytninger til de tidligste kongene i Norge. Senere var dette setet til lagmannen i Hålogaland helt fram til 1797. Kulturlaget under det gamle gårdstunet skal være 2 meter tykt, 150 x 50 meter stort og tyder på en lang bosetning. Dateringen gjennom utgravningene viser til vikingtid og middelalder (Bjerck 1995:9; Gabrielsen 1998:34).

Gammeltunet ble flyttet på 50-tallet, og i den forbindelse foretok Harald Egenes Lund arkeologiske undersøkelser i dette området. Det var dessverre vanskelige kår, og Lund ble nødt til å finansiere store deler av prosjektet fra egen lomme. Omfanget av utgravningen ble derfor ikke så stor. Likevel mente Lund til sin død av høvdingesetet fra jernalderen hadde befunnet seg nettopp her i tilknytning til gammeltunet, selv om andre arkeologer har vært skeptiske til dette siden det finnes flere gode kandidater rundt i Steigen (Bjerck 1995:10).

I motsetning til de fleste andre steinkirkene i Nordland, men i likhet med Dønnes kirke, vet man litt om hvem som faktisk bodde på gammelgården i Steigen. Av småkonger og høvdingar kjenner man blant annet til Sigurd Raneson, som også var svogeren til kong Sigurd og kong Eystein. Han fungerte som sysselmann under Magnus Barfot, og var en av datidens mektigste menn i Norge. Han hadde rett til å blant annet kreve inn «finneskatten» fra kystdistriktet og helt opp til Kolahalvøya. Et eksempel som viser hans status i samfunnet er dette: Det holdt på å bryte ut åpen krig mellom kongebrødrene Sigurd og Eystein, men uten å løfte sverdet utbrøt plutselig Sigurd Raneson «hold fred!». Han var villig til å satse både liv og helse for å få situasjonen til å ende i forlik (Fygle 1980:20).

Henvendelse: Kirken ligger åpent til mellom hav og fjell, hvor fjellet lukker landskaprommet mot øst noe vekk fra kirkebygget (se fig. 9). Mot nord og sør, er det store jordbruksområder og et åpent landskapsrom. På grunn av kirkens plassering i et veldig åpent landskap, er det mest nærliggende å tro at kirken henvender seg i alle retninger, og ikke én bestemt vei. Det vil si både mot jordbruksområdene og gårdene i nord, øst og sør, og mot Sigarhaugen rett nord for kirken, det gamle tunet som lå i nordøst, og leia og Hagbartholmen i vest.

4.7 Samlet vurdering av de undersøkte kirkestedene

Som det framgår i tabellen nedenfor (tabell nr. 1), er både forskjeller og likheter mellom de seks kirkestedene i denne undersøkelsen. De aller fleste av dem har ganske nær tilknytning til kulturminner, og da spesielt gravminner, men også gårdshauger.

Kirkested	Avstand til gårdstun	Avstand til førkristne gravminner	Nærhet til hovedferdselsåre	Nærhet til kysten	Monumental beliggenhet	Sentral beliggenhet i bygda
Alstahaug	80 m	1 km	Ja	350 m	I liten grad	Ja
Herøy	110 m	30 m	Ja	200 m	Ja	Ja
Dønnes	120 m	300 m	I liten grad	1 km	Ja	Ja
Gildeskål	40 m	180 m	Ja	250 m	I liten grad	Ja
Bodin	180 m	700 m	I liten grad	700 m	I liten grad	Ja
Steigen	60 m	45 m	Ja	250 m	Ja	Ja

Tabell nr. 1 Oversikt over de undersøkte kirkestedene

De har dermed tilknytning til gamle tun, nesten alle av dem. Når det gjelder Alstahaug, er tunet fra middelalderen, og derfor ikke eldre enn selve kirkebygningen. Det strides også om hvorvidt tunet ved Dønnes kirke og Herøy kirke er stort eldre enn fra tiden rundt overgangen til kristendommen, til tross for førstnevntes plassering i et område med gravminner fra yngre jernalder og tilbake til folkevandringstid.

Kirkestedene ligger også for det meste med tilknytning til havet, og leia utenfor. Alle kirkene ligger på øyer, unntatt Bodin og Gildeskål kirke. Selv om kirkestedene flest har tilknytning til havet, ligger enkelte litt mer tilbaketrukne enn andre. Bodin og Gildeskål ligger mest tilbaketrukkent av de seks kirkene, hvor Gildeskål ligger ca. 250 meter fra havet, mens Bodin kirke ligger over 700 meter vekk fra havet. Alstahaug kirke ligger bare litt over 100 meter fra havet mot nord, men er ikke synlig fra den delen. Fra vågen til kirken er det derimot ca. 350 meter. Herøy kirke og Steigen kirke er trolig de to kirkene som vises best fra leia, og begge ligger omtrent 200-250 meter inn fra kysten – og dermed nærmest havet av de seks kirkene. Dønnes og Bodin kirkested ligger mer usentralt enn de andre kirkestedene når det gjelder nærhet til leia. Alle kirkene er mer eller mindre synlige fra kysten, unntatt Dønnes kirke, som

ligger nesten en kilometer unna kysten (østover). I tillegg til å ligge nært havet, ligger også alle kirkene i fruktbare områder med jordbruk. Både Gildeskål og Bodin kirke ligger i nærheten av elver/bekker. Alle kirkene unntatt Herøy, og til dels Dønnes, ligger ved foten av en ås eller et fjell. Bare Bodin kirke ligger i tilknytning til en hellig kilde.

Når det gjelder tilknytning til samlingssteder så ligger tre av kirkestedene i nærhet til stedsnavnet *Skei*, Skeisvika ved Alstahaug, området Skei og Skeihaugen ved Bodin, og Skeisneset sør for Gildeskål ved Inndyr. Som nevnt i teksten kan dette tyde på at disse stedene ble brukt til rituelle samlinger med leker som kappestrid og hestekappløp. Ringtunanlegget på Steigen ble også brukt som samlingssted.

5 Diskusjon - kirkenes plassering i landskapet

Problemstillingen for denne avhandlingen er å utforske det middelalderske kirkestedets plassering i forhold til det omkringliggende jernalderlandskapet, og hvordan dette forholdet kan brukes til å belyse plasseringen av middelalderske steinkirkebygg langs kysten av Nordland, og da spesielt i Gildeskål. Hvorfor ble disse stedene, og da først og fremst Gildeskål, valgt ut som kirkested?

I dette kapittelet vil jeg derfor gå inn på en analysing og nærmere diskusjon av kirkenes lokalisasjon i både det topografiske og arkeologiske landskapet, og dermed forhåpentligvis få en bedre innsikt i hva som avgjorde kirkestedenes plassering. Etter å ha diskutert kirkenes plassering generelt når det gjelder de seks kirkestedene som er inkludert i denne avhandlingen, vil jeg rette fokuset spesielt mot Gildeskål.

5.1 Kirkenes plassering i det topografiske landskapet

De utvalgte middelalderske steinkirkene i Nordland er alle plassert på gårder, nærmere bestemt i tilknytning til tunet på de aktuelle gårdene (se tabell 1). I de fleste tilfellene er dette tunet på de gamle gårdene fra jernalderen, men i et par tilfeller oppstod gårdstunene i samme tidsperiode som kirkene ble reist. Det er en utbredt tolkning innenfor kirkestedsforskningen at plasseringen av en kirke nært gårdstunet indikerer at kirken er en høgendeskirke, altså en privat kirke, reist av en eller flere stormenn med tilhørighet til gården (Birkenes 2004:115; Brendalsmo 1997:8; Buckholm 1998:52; Ingvaldsen 1996:96). Hva som regnes som nær tilknytning til gårdstunet kan derimot variere noe.

Kirkene står altså for det meste på gårder, men hvor ligger så gården plassert i landskapet? Alle de aktuelle kirkestedene og gamle gårdene ligger plassert i et frodig landskap hvor jordbruk kan ha spilt en stor rolle, spesielt gjelder dette Alstahaug, Steigen og Bodin. Felles for de utvalgte seks kirkene er at de også er plassert mer eller mindre nært havet, langs kysten og leia. Hvordan kan denne plasseringen brukes til å belyse opprinnelsen til kirkene? I tidligere tider, inkludert jernalderen og middelalderen, var kysten og havet et sentralt kommunikasjonsmoment i landskapsrommet menneskene i Nord-Norge bodde og orienterte seg i. Leia nordover langs kysten var hovedferdselsåren gjennom datidens landskap. Terje Gansum et al (1997:14-15) benytter (som nevnt i kapittel 3.2) begrepene *innsyn* og

henvendelse i forbindelse med kulturminner i et landskapsrom og hvordan sammenheng disse har med omgivelsene rundt. Man kan spørre seg hvem kirkene ønsket å henvende seg til, og hva de eventuelt ønsket å formidle. Kirkene ble som tidligere nevnt ikke plassert tilfeldig.

De fleste kirkene i avhandlingen er synlige fra havet, og ville nok hatt en enda mer fremtredende plassering i et landskap som var nedbeitet og hadde mindre vegetasjon enn nå. Det kan dermed hevdes at kirkene til dels henvender seg til landskapsrommet som kysten og havet er en del av, og at man ville hatt innsyn til kirkene fra båtene man ferdes i langs kysten og leia. Arkeologen Leif Gren foreslår at steinkirkene i middelalderen i Sverige ble reist av stormenn for å formidle et hierarkisk system på samfunnet og verden generelt, ved å synliggjøre kirkesognene i det lokale landskapet (Gren 1989:66). Det som er ganske interessant da er at få av steinkirkene i Nordland ligger spesielt monumentalt til, spesielt når det gjelder synlighet fra kysten. Dette kan selvsagt ha noe med den store mengden av moderne vegetasjon å gjøre som i dagens kulturlandskap ofte skjuler monumenter som ble reist for å synes. Dette gjelder spesielt Gildeskål gamle kirke, men likevel er det påfallende at ingen av kirkene, med unntak av Dønnes kirke og i liten grad Herøy kirke, ligger på en utpreget høyde. Både Gildeskål gamle kirke, Alstahaug kirke og Bodin kirke ligger ganske tilbaketrukket på lavtliggende steder i det omkringliggende landskapet. Dessuten har de et høydedrag liggende nært inntil seg. De ligger dermed temmelig innesluttet topografisk sett. Herøy kirke er synlig fra kysten, men likevel tilbaketrukket fra havet. Steigen kirke ligger på en slette foran det åpne havet, og selv om den ikke ligger spesielt høyt vil den likevel vises godt fra kysten. Dønnes kirke er hverken synlig fra kysten eller har innsyn mot den, men ligger på en høyde ovenfor den gamle gården og dominerer dermed i sitt lokale landskap.

Til tross for kirkenes lite dominerende og monumentale karakter, er de likevel alle (unntatt Dønnes) mer eller mindre synlige fra kysten. Dønnes kirke ligger nesten en kilometer fra nærmeste kyst (østover), og er dermed unntaket fra disse seks kirkene da den ikke synlig fra leia. Dønnes kirke skiller seg derimot ut også på en annen side da vi vet fra skriftlige kilder at kirken ble reist som en privat gårdskirke. Plasseringen indikerer at de som reiste kirken sannsynligvis hadde andre kvaliteter i fokus enn de som reiste de andre fem steinkirkene.

Når det gjelder kirkenes monumentale karakter vil nok uansett denne vært en annen i middelalderen i forhold til i dag. Steinbygg var ikke noe man vanligvis så utenfor de store byene, og ville sikkert vært svært iøynefallende i tiden da steinkirkebygningene begynte å bli reist rundt i landet. Selv om kirkebygningene kanskje ikke virker så monumentale i dag,

spesielt på grunn av den nåværende store mengden vegetasjon i områdene rundt, er det likevel nærliggende å tro at disse høye, ofte hvitmalte bygningene virket meget monumentale for menneskene de ble reist for.

Plasseringen av kirkebygg i nærheten av gode havner kan muligens indikere at kirkene ble reist på bakgrunn av ferdsel og kommunikasjon for større grupper mennesker (Buckholm 1998:31). Alle kirkestedene i avhandlingen ligger i områder med naturlige gode og trygge havner i ellers værutsatte strøk. Ved Steigen kirkested har man i tillegg funnet fire gamle store nausttufter. Disse omtrent 20 meter lange tuftene er funnet under Steigberget, og settes derfor i tilknytning til ringtunanlegget på Vollmoen ca. 1 km nord for kirkebygningen (Bjerck 1995 : 20). Slike nausttufter er ikke påvist ved noen av de andre kirkestedene i denne avhandlingen. På grunn av deres tilknytning til kysten og leia, er det likevel nærliggende å tro at storbøndene hadde skip som fraktet både dem og varer langs kysten. Som Bjerck (1995:21) skriver, var langskipene jernalderens kystvakt, handelsflåte, marine, post, telefon, hurigrute, fly, radio og bil. De fraktet råvarer, byttevarer, hærføre menn, historier, folk tanker og tro - og brakte politikken inn i stua. Langskip viste sosial status, økonomisk velstand og politisk slagkraft, og var med andre gull verdt for stormennene og høvdingene. Selv om størrelsen på disse skipene ville ha variert, er det likevel nærliggende å tro at samtlige storgårder hadde tilgang til skip, eller en eller annen mindre form for båt. At alle kirkestedene ligger i tilknytning til trygge havner understreker også nødvendigheten av å ankomme kirkestedet og det eventuelt førkristne samlingsstedet til sjøs.

Selv om ferdselsårene over vann ofte var de viktigste i jernalderen og middelalderen i Nord-Norge, da mange bosetninger var plasserte ute på øyer eller lå usentralt til på fastlandet, gikk det også ferdselsårer over land. Gildeskål kirke ligger for eksempel tett inntil den gamle bygdeveien mellom Inndyr og Sund. Dessuten går det en gammel kirkesti som knytter Inndyr og Gildeskål, og Gildeskål og Sund sammen. Det skal tidligere ha ligget gravhauger i innmarken i nærheten av denne bygdeveien (Simonsen 1962), men disse er nå borte. Bodin kirke ligger også nært den gamle riksveien som går inn i nåværende Bodø by, som før den tid var en bygdevei. Ruten denne veien tar kan også ha hatt en eldre forgjenger da det er nærliggende å tro at gården Bodin kirke ble lagt på var knyttet sammen med de andre storgårdene i det nærliggende området.

Hvor kirkene ble plassert i landskapet kan indikere hvem som fikk dem reist. Dagfinn Skre mener herredskirker, eller bygdekirker, ble reist av et bondefellesskap på en sentral

beliggenhet i bygdesamfunnet, med god tilgjengelighet og hvor gårdene rundt var ganske jevnstore i størrelsen. Private kirker derimot, mener han ble reist i tilknytning til storgårdens tun og i et område hvor det ofte var stor forskjell i størrelsen mellom de forskjellige gårdene (Skre 1998:8-11, 77). Gjelder disse mønstrene på kirkestedene utvalgt i denne avhandlingen?

Kirkested	Større gård enn «vanlig»	Tilknytning til tun	Monumental plassering	Eldre rituert sted	Bygdenavn/ Sognsnavn
Steigen	Ja	Ja (jernalder)	Ja	Mulig	Ja
Bodin	Ja	Ja (jernalder)	I liten grad	Mulig	Ja
Gildeskål	Mulig	Ja (jernalder)	I liten grad	Mulig	Ja
Dønnes	Ja	Ja (jernalder)	Ja	Nei	Ja
Herøy	Ja	Ja (middelalder)	Ja	Nei	Ja
Alstahaug	Ja	Ja (middelalder)	I liten grad	Usikkert	Ja

Tabell nr. 2. Oppsummering av de valgte kirkestedene.

Tabell nr. 2 viser at alle kirkene ble bygget i relasjon til gamle gårder, og at alle gårdene, i følge gravfunn og størrelse på gårdshauger, virker større enn gjennomsnittet for gårder i Nord-Norge på slutten av jernalderen. Det er interessant at alle de seks kirkene ligger i tilknytning til gamle tun. Betyr dette at disse seks kirkene alle var private kirkebygg? Dette skal jeg se nærmere på i de neste underkapitlene. Den lite monumentale plasseringen til kirkene har jeg allerede kommentert på tidligere i dette kapitlet, men det er også interessant å se på kirkestedenes plassering og eventuelt funksjon som et mulig rituert sted i førkristen tid.

Flere av kirkene i denne avhandlingen i tilknytning til en bergvegg. Bodin, Gildeskål og Alstahaug ligger svært nært en ås, berghammer eller en haug. Steigen kirke ligger bare 250-300 meter fra fjellveggen i øst. Dønnes kirke har en ås som strekker seg langs hele landskapsrommet i nordvest, dessuten ligger den selv oppå en dominerende haug. Herøy kirke skiller seg ut ved å ligge i et relativt flatt landskap på lave Sør-Herøy. Som nevnt i kapittel 3.4 var Helgafjell en av dødsrikeforestillingerene i den norrøne troen. Helgafjell var både kjent som slektenes gudfjell og også som det hellige fjellet. Dette fjellet skulle i følge sagaene ligge i nærheten av gårdstunet. Ble disse kirkene plassert på bakgrunn av elementer fra den norrøne kosmologien, eller var det rent praktiske årsaker? Plasseringen inntil bergveggene samt på lite

monumentale steder, kan også ha vært praktisk. Været langs kysten i Nord-Norge kan være hardt og brutalt, spesielt i vinterhalvåret. Grunnen til at de fleste kirkene i Nordland ble lagt på skjermede steder kan ha en sammenheng med nettopp været, og at man foretrakk en lun og trygg plassering foran en synlig og monumental plassering (Stige 2014:100).

Når det gjelder eventuelle rituelle landskapselementer ved kirkestedene er plasseringen av Bodin kirke ganske interessant. Avstanden fra havet, og den lite monumentale plasseringen, samt at kirkebygningen ikke ligger sentralt til i tilknytning til leia, tyder på at plasseringen til kommunikasjonslinjene ikke var viktigst i plasseringen av kirken. Kirken ligger dessuten både tett inntil en ås som tidligere er kjent som Tinghaugen, like ved en gammel hellig kilde som kalles Oksøyet, adskilt fra det tidligere tunet av en elv og i et frodig landskapsområde med mange, og enkelte store, gravhauger. På andre siden av Tinghaugen ligger Skeiddalen, hvor navnet antyder at konkurranser og leker ble holdt i forbindelse med religiøse samlinger. I vest ligger Hernes, hvor navnet tyder på at en hær kan ha holdt til, og i samme område er det funnet flere gravhauger og et mulig ringtun. Alle disse elementene kan tyde på at kirken ble reist i et førkristen rituell landskap. Terje Gudbrandson (1990:70) understreker at hov, ting og skeid var en naturlig kombinasjon, og mener dermed at *goden*, høvdingen med den religiøse funksjonen, bodde på gården kirken ble reist like ved. Gården var mest sannsynligvis svært stor, hadde en sentral beliggenhet og hadde den beste jordbruksjorden i området.

Gudbrandson mener også at det ikke er nødvendig at det lå en konkret hov-bygning på gården, siden mange av de norrøne rituelle seremoniene foregikk ute i naturen. Kilden Oksøyet kan nettopp være et av disse spesielle rituelle elementene i naturen som gjorde området hellig. Vannet fra kilden har helt inn i det siste århundret blitt oppfattet som hellig og helbredende (Gudbrandson 1990:70). Det at det gamle tunet lå avskilt fra kilden og senere også kirken, av Bodøelva kan også avspeile elvens rolle som grensemarkør, både som et praktisk element for å skille to landskapsdeler, men også som en grensemarkør mellom det verdslige og det hellige slik beskrevet i kapittel 2 og 3.4.

Plasseringen av kirkebygg i nærheten av kilder eller elver kan både ha en praktisk og en rituell årsak. De rituelle grunnene er kort nevnt i avsnittet ovenfor, og den praktiske årsaken var rett og slett at man da hadde ferskvann lett tilgjengelig. Også etter den kristne innførselen ble religiøse ritualer utført nært slike vannkilder. For eksempel var en vanlig gjennomføring av dåpen før midten av 1200-tallet, full nedsenking av kroppen i et vann eller en elv. Det er også trolig at denne praksisen ble gjennomført i misjonstiden da mange av de som døpte seg

var voksne mennesker (Skre 1995:213). Etter 1200-tallet ble bruken av døpefonter inne i kirkebygningen mer vanlig (Skre 1995:213).

Det er dessuten ikke bare ved Bodin kirkested man finner stedsnavnet Skeid. Både Gildeskål, Alstahaug og Dønnes ligger i området nært dette stedsnavnet, selv om det på Dønnes er noe over en mil i luftlinje unna og dermed mindre representabelt. Som nevnt ovenfor har navnet røtter i den hedenske rituelle praksisen hvor *Skeid*, konkurranser og kappløp både til fots og med hest ble holdt i relasjon til hedenske religiøse samlinger. Dette antyder at stedene med dette stedsnavnet kan ha vært sentrale samlingssteder i den førkristne perioden.

Som Gudbrandson (1990:70), som nevnt understreker, var hov, skeid og ting en naturlig kombinasjon. Betegnelsen ting brukes om forsamlingen (eller selve stedet) av frie menn som samlet seg på et geografisk begrenset område for å drøfte saker av felles interesse og løse konflikter (Steinsland 2005:370). I den norrøne kulturen og mytologien hang religion og lovgivning tett sammen, og det er nærliggende å gå ut fra at det ble trukket ideologiske linjer mellom den mytologiske tingplassen og den historiske tingordningen i jernalderen (Frense 1982). Kirkestedene nevnt ovenfor var plassert i tilknytning til skeid, og både Gildeskål, Bodin og Steigen regnes dessuten som mulige gamle hov. Vil det dermed også kunne påvises tingsteder i relasjon til disse kirkestedene? Det kan virke slik. Kjerkhaugen ved Bodin kirke skal som nevnt tidligere hatt navnet Tinghaugen, som tyder på at det kan blitt holdt ting der (Gudbrandson 1990:70). På grunn av Sigarshaugen ved Steigen kirkesteds spesielle utforming med en ganske flat topp, har forskere spekulert i om at denne haugen ble brukt som tinghaug (Bjerck 1995:15). Det er ikke påvist noe tingsted ved Gildeskål kirkested, men det finnes et sted like ved Stavsundet, sørvest for Inndyr som heter Tingvoll. Navnet tyder på at det muligens ble holdt ting der, hvor talerne stod på hauger/voller for å både synes og høres. På begge sidene av Stavsundet, som leder trafikken fra leia inn mellom fastlandet og Femris til Inndyr og Gildeskål, ligger det også en rekke gravhauger datert til jernalder.

5.2 Kirkenes relasjon til det arkeologiske landskapet

Det er både forskjeller og likheter mellom de seks kirkestedene i denne undersøkelsen. De aller fleste av dem har en ganske nær tilknytning til kulturminner, spesielt gravminner, men også gårdshauger og dermed gamle tun. Var plasseringen i forhold til tunet eller til gravhaugene viktigst? Ble kirkene plassert nært gravhaugene på grunn av kultkontinuitet?

Som vist i tabell nr. 1, ligger de fleste av de seks kirkene nærmere det gamle gårdstunet enn de registrerte gravminnene på kirkestedsområdet. Alstahaug kirke ligger for eksempel bare omtrent 80 meter fra gårdstunet, men over 1 kilometer fra gravhaugene på Haugnesset. Steigen kirke ligger derimot svært nært både Sigarshaugen og det gamle tunet, og antyder at tilknytningen til både haugen og tunet var like viktig. Forskere antar også at det har ligget trekirker og kirkegårder på disse gårdene før steinkirkene ble reist (Brendalsmo 2014:92; Lindén 1995:129). Plasseringen av trekirkene kan ha vært direkte under der steinkirkene nå står, men de kunne også ha stått like ved slik at trekirken kunne benyttes helt fram til steinkirken var oppført, slik tilfellet var på for eksempel Veøy (Solli 1995:39). Under Steigen kirke har man under utgravning funnet rester av en tidligere kirkegård, men ikke noe tidligere kirkebygg, slik at en eventuelt eldre trekirke må ha stått et annet sted enn under den nåværende kirken (Fygle 1980:22). En opprinnelig trekirke i Gildeskål ville vært, i følge Jan Brendalsmo (2014:92-93), plassert lenger vest enn den nåværende gammelkirken og dermed også nærmere gravhaugene enn den nåværende. Det kan derfor være slik at den opprinnelige nærheten de første kirkebygningene på stedet hadde til enten tunet, gravminnene eller andre rituelle steder i landskapet forandret seg etter at steinkirkene ble reist.

Når det gjelder kristendommen, er det en ganske eksklusiv religion. Dette er fordi de kristne ritualene alltid gjennomføres i kirker, utføres alltid av prester, og rettes mot forsamlingen. Når det gjelder de norrøne ritualene, fungerte de litt annerledes. Ritualene kunne utføres både ute i landskapet og inne i bygninger, de ble utført av rituelle overhoder av begge kjønn og de rettet seg mot den norrøne gudeverdenen. Anders Andrén (2013:33) spør seg derfor hvilke element eller elementer i dette store rituelle landskapet det var kirkebygningene som ble reist henvente seg til? Hva gjorde at de ble plassert akkurat der de gjorde i landskapet? Siden det hedenske rituelle landskapet var så stort og variert, var det nok mange steder i dette en kirke kunne reises, så hva gjorde ett sted mer attraktivt enn et annet?

Det kan være vanskelig å skulle påvise en kirkebygningens relasjon til naturelementene som var viktige innenfor den hedenske rituelle praksisen. En engang hellig lund kan ha vokst igjen og blitt glemt, en tidligere offerstein kan ha blitt flyttet eller overvokst og en bekk kan ha tørket inn. Det kan likevel i enkelte tilfeller være mulig å knytte plasseringen av en kirke til et naturlig hellig element i landskapet. Jeg har i kapittel 5.1 allerede nevnt Bodin kirke og dens plassering nært den hellige kilden Oksøyet. Kirken i Frösö i Sverige ble for eksempel også påvist bygget over et tidligere rituellet tre. I tillegg befinner kirken seg i et landskap med flere

gravhauger, noe som indikerer at flere ritualer kunne foregå på samme sted (Andrén 2013:38). Det er hovedsaklig bare ett av de rituelle elementene i det arkeologiske landskapet man kan påvise nærhet til når det gjelder kirkeplasseringen, og det er gravhaugene.

Nesten alle de seks steinkirkene fra middelalderen i Nordland ligger i nærheten av én eller flere gravhauger. Unntaket er Herøy kirke, hvor alle gravene som er registrert rundt kirkestedene er flatmarksgraver. Selv om ikke gravene synes spesielt i landskapet er det nærliggende å tro at menneskene som reiste kirken her hadde en innsikt i stedets gravleggingstradisjon. Til tross for et par mindre gravrøyser i nærheten av Dønnes kirkested, er det flatmarksgraver som dominerer her også. Haugene som lå ved Bodin kirke ble jevnet med jorden på grunn av jordbruk, men det ligger fortsatt flere store hauger i Bodøsjøen ca. 500 meter unna og nærmere havet. Den største av de nå fjernede haugene var hele ca. 38 meter i diameter. Ved Alstahaug kirke finner man den store gravrøyser Kongshaugen, og flere mindre gravrøyser på Haugnesset rundt 1 km sør for kirken. Steigen kirke ligger bare noen meter fra den store Sigarhaugen, og på en holme like ved finnes et gravfelt med over 30 flatmarksgraver og røyser. Gildeskål kirke ligger i nærheten av både langhauger, rundhauger og røyser. Dessuten er det en betydelig mengde gravhauger og røyser rundt Inndyr og på øyene rundt Gildeskål.

Det er først og fremst to ledende forklaringer på relasjonen som kan ha eksistert mellom gravminnene og kirkestedene, slik som er beskrevet i kapittel 2 og 3. For det første er det sammenhengen med en eventuell kultstedskontinuitet og for det andre er det for å symbolisere makt, slektskap og eiendomsgrenser. Begge tilnærmingene gir i grunn samme sluttning, altså at kirkene ble reist av lokale stormenn med tilhørighet til gårdene som kirkene ligger på.

Det er mulig å bruke gravhauger for å prøve å tidfeste anleggelsen av gårdene disse kirkene ble anlagt på. De fleste gravhaugene er anlagt i jernalderen, og noen tilbake i bronsealderen (f.eks. Alstahaug). Siden gravfeltene, som diskutert tidligere i avhandlingen, ble plassert nært gårdene, kan man derfor anta at disse områdene har vært bebodde i alle fall fra yngre jernalder. Flere steder i Nord-Norge var gjerne gravrøysene fra eldre jernalder lokalisert utenfor gårdsrommet, og til og med ute på holmer og øyer. Etter overgangen til yngre jernalder skjer det derimot et skille, hvor flere gravhauger virker å være lokaliserte nært gårdstunet, spredt rundt i innmarka (Evensen 2003, Johansen 1979). Irene Skauen (1996) hevder i sin hovedfagsoppgave om jernalderen i Meløy kommune i Nordland, at gravhauger som bare henvender seg mot sjøen, stammer fra eldre jernalder. I yngre jernalder endrer

gravhaugene plassering til å ligge i tilknytning til boplasser og jord, og henvender seg ikke mot leia (Skauen 1996:133). Hun konkluderer med at gravene fra eldre jernalder hadde som hensikt å markere territorier, mens i yngre jernalder endret funksjonen seg til å markere jord. Denne endringen mener hun skyldes en endring i både gravskikk og tro, samt en endring av økonomien hvor jordbruk ble en viktigere faktor (Skauen 1996:134).

Selv om gravhaugene i dag ofte ser forholdsvis små og lave ut i terrenget, var de i større grad synlige i jernalderen. Kanskje var landskapet mer nedbeitet enn det er nå, og erosjon og gravplyndringer har ofte redusert haugenes dimensjoner i årene som har gått siden haugene ble laget. Gravhaugene reflekterer både gårdens tradisjon og kontinuitet, og ved å plassere en kirke i nærheten av slike strukturer, fikk også kirken en spesiell legitimitet og tilknytning til forfedrene. En kirke er dessuten mye høyere enn de tidligere monumentene på stedet, som for eksempel gravhaugene, og kunne symbolisere at kirkemakten vant over hedendommen.

Både haugene i Bodøsjøen ved Bodin kirkested, og Sigarshaugen på Steigen kirkested kan etter Gräslund (1992:187) definisjon beskrives som storhauger, altså med en diameter på minst 20 meter. Å bygge et slik anlegg krever store ressurser, og det er vanlig å knytte slike storhauger innenfor jernalderens historiske kontekst til makt (Hedeager 1990:41; Myhre 1992:164). Men hva slags makt er det snakk om? Etablert, institusjonalisert makt - eller makt under oppbygging? Lotte Hedeager (1990:41) ønsker å skape en ny forståelse for hvilken type politisk situasjon makten må sees i lys av. Dersom makten i området var etablert og konsolidert, ville det da vært behov for å utføre slike maktpolitiske ytringer som å bygge en storhaug? Hedeager (1990:41) foreslår at ingen politisk leder vil ha behov for å bygge slike monumenter uten å bygge opp sin egen maktposisjon. Derfor mener hun at slike monumentale anlegg reist i etableringsfasen hvor den sosiale eliten hadde behov for å synliggjøre makten, ikke forteller den virkelige politiske situasjonen, men heller en ønsket virkelighet.

Byggingen av kirker markerer et epokeskifte i innredningen og bruken av landskapet. Etter religionsskiftet ble de døde gravlagt på kirkens kirkegård i stedet for i gravhauger, og landskapets hellige sted ble dermed knyttet til et bestemt område. Kristne kirkegårder ble ofte anlagt før kirkene på stedet, og da i relasjon til førkristne gravfelt (Vibe Müller 1997:46-49). Man kan dermed se på en slags kontinuitet i gravlegging i stedet for kultkontinuitet. Andre steder ble gamle middelalderkirker til og med reist ovenpå store gravhauger, muligens for å symbolisere dominans over den gamle kulten. Eksempler på dette er fra Forsby og på Ås i Västergötland og Hørning kirke på Jylland (Andrén 2013:35). Selv om det ligger en slik stor

haug ved Steigen kirke, ble kirkebygningen likevel ikke reist ovenpå gravhaugen, men heller like ved. Dette var også den vanligste tradisjonen, altså at kirkene ble reist ved siden av én gravhaug eller et gravfelt av varierende størrelse. Dette gjelder nødvendigvis ikke over hele Skandinavia, men spesielt enkelte områder i for eksempel sentrale Norrland i Sverige og flere steder i Norge (Andrén 2013:36; Brendalsmo 1994; Wallander 1994).

Til tross for denne nærheten mellom kirkesteder og førkristne gravminner, ligger ingen av kirkene i denne avhandlingen, med unntak av Steigen kirke, i direkte relasjon til gravminnene på gården. Brendalsmo og Sollund (2013) mener at gravminnene må ha ligget nærmere enn 100 meter fra gårdstunet for å kunne sies ha tilknytning til det, slik at i tilfellene hvor gårdstunet ligger lenger unna gravminnene enn 100 meter, kan tunet og gravminnene være uavhengig hverandre. Dersom man skal benytte seg av det samme kriteriet for de seks middelalderske steinkirkene i Nordland, er det bare Steigen kirke, som ligger ca. 45 meter unna Sigarshaugen, som kan sies å ha en direkte relasjon med en gravhaug (se tabell 1). Herøy kirke har en flatmarksgrav som bare ligger ca. 30 meter unna kirkebygget, men om dette tidligere har vært en haug eller om graven har vært synlig på annet vis, vet man ikke. Graven er heller ikke datert, slik at funnet kan være noe usikkert å plassere i tid. Man kan jo spørre seg om dersom kultstedskontinuitet var et viktig aspekt, hvorfor ble ikke kirkene plassert nærmere gravminnene enn de ble?

Her må det nok også atter en gang understrekes at førkristne gravminner som lå i nærmere relasjon til kirkebygningene enn de nåværende kan ha gått tapt i tiden etter kirkens oppførsel. Mange middelalderkirker er sentralt plassert i bygder og dermed ofte i de mest produktive jordbruksområdene. Mange av disse områdene er fremdeles i dag oppdyrket mark. Siden man begynte å pløye med plog på 1700-tallet, har mange gravminner gått tapt på grunn av deres plassering i slike dyrkingsområder (Gräslund 1992:143). Brendalsmo og Sollund (2013:205) mener at det som støtter denne teorien er forekomsten av gravminner i randsonen utenfor den oppdyrkede marken og mer enn 100 meter unna kirken. Gravhaugene som ligger i disse randsonene kan være restene av større gravfelt som strekte seg over den senere åkerjorden og bort til kirkene.

Kan det også ha vært slik at tradisjonen med å reise kirker ved de hedenske gravfeltene og gravhaugene startet tidlig, og forsvant ettersom årene gikk? I Sverige trekker Andrén (2013:38-39) fram at mange av de eldste kirkene i landet ble reist ved store gravhauger og gravfelt. For eksempel kirken Resmo på Øland som er en av de eldste steinkirkene i Sverige,

og ble reist blant monumentale gravhauger fra tiden mellom neolitikum og jernalderen. Den samme tradisjonen viser seg i Rhineland i Tyskland hvor kirker fra 600-700-tallet ble plassert i eldre førkristelige gravfelt (Fehring 1991:76).

At en kirke ble reist over et tidligere hedensk rituellet sted, kunne være et symbol på at nå hadde kristendommen endelig fått rotfeste i denne regionen (Andrén 2013:41). Ingrid Fuglestedt (1997) argumenterer derimot for at de eldste kirkene og kirkestedene i Norge ikke lå i tilknytning til hedenske gravminner i det hele tatt. Selv om man vet lite konkret når de tidligste kirkebygningene ble reist, får man likevel ut fra sagatekstene at det fantes en form for kirkebygninger i Håkon den godes tid, omkring år 950 og fremover. Ved Peterskirken i Tønsberg ligger det en kirkegård som kan dateres til ca. år 1000. En eldre kirkegård ved Clemenskirken i Oslo antyder at det stod en kirke på stedet fra før år 1000 (Schia 1991:118). På Veøy i Romsdal er det også avdekket en kirkegård hvor C-14-dateringer antyder at den var i bruk før eller like etter år 1000 (Solli 1996:250). Felles for disse tre kirkestedene er at de ikke ligger i tilknytning til førkristne graver. Fuglestedt (1997:53) mener derfor at dette kan tyde på at middelalderkirkestedene hvor det finnes en topografisk kontinuitet mellom hedenske og kristne graver, er stedet tatt i bruk som kirkested *etter* den offisielle kristningen.

Etter kristningen har kongen innført kristendommen som den eneste statsbærende religionen og kan få reist kirker hvor han finner det formålstjenlig. Ved å plassere kirkebygninger i nærheten av hedenske graver vil dette demonstrere at kongen har seiret, oppnådd makt og vunnet herredømme (Fuglestedt 1997:53). Fuglestedt peker også på at de regionale maktelitene i den første tiden etter kristendommens innførsel mente det formålstjenlig å plassere de nye religiøse sentralstedene i et landskap som var både politisk og religiøst nøytralt. I visse sammenhenger var kirkelig aktivitet en tvilsom praksis, så for å slippe konflikter mellom hedendom og kristendom, ble landskapet brukt for å knytte den nye praksisen til periferiet. Dermed kunne den hedenske rituelle praksisen fortsatt iscenesettes på de gamle sentralstedene en stund til (Fuglestedt 1997:54).

5.3 Hvorfor ble disse lokalitetene valgt ut som kirkesteder?

Alle de utvalgte kirkestedene ligger altså ved gamle tun, og det kan derfor være interessant å spørre seg spørsmålet: kom plasseringen av kirken eller plasseringen av tunet/gården først? Det vil igjen kunne belyse i hvilken kontekst kirkene kom til.

Alle de aktuelle kirkestedene ligger i nærheten av gamle gårdshauger, som blant annet består av akkumulerte rester av avfall og bygningsrester. Gjennom utgravninger av slike gårdshauger kan man finne funn som kan dateres til de periodene det har stått bygninger på stedet. Man kan også bruke gårdshaugens dybde til å datere kulturlaget som befinner seg der opp mot hvor lenge haugen har akkumulert. Reidar Bertelsen har for eksempel målt kulturlagene på to gårdshauger i Troms, Saurbekken i Harstad og Soløy i Lavangen. Førstnevnte kulturlag har en dybde på 1,1 meter akkumulert over 400 år, noe som tilsvarer ca. 0,3 cm gjennomsnittlig vekst i året. Sistnevnte kulturlag har derimot en dybde på 0,9 meter, som den har akkumulert gjennom 900 år. Dette gir en gjennomsnittlig vekst på bare 0,1 cm i året (Bertelsen 1973, Bertelsen & Urbanczyk 1985:190). Snittveksten på disse to gårdshaugene har med andre ord vært ganske forskjellige. Dersom man tar disse tallene og prøver dem på gårdshaugen ved Bodin kirkested, som har en anslått høyde på 1 m, vil det gi en akkumulasjonsperiode på henholdsvis ca. 300 eller 1,000 år. Resultatet er med andre ord svært variabelt.

Problemet med en slik metode er at man ikke har sikre bevis på hvor raskt og med hvilket stort volum slike hauger vokser. Det kan variere fra sted til sted og etter områdets bruksmåte. Dessuten kan man heller ikke si sikkert når kulturlaget sluttet å vokse. Når det gjelder gårdshaugene i denne avhandlingen er det dessuten bare et par som er undersøkt og hvor man med sikkerhet vet dybden. Konklusjonen må dermed bli at gårdshaugene uten mer inngående undersøkelser vanskelig kan brukes til å datere gårdene noe nærmere.

På de gårdene man allerede har utført arkeologiske undersøkelser av gårdshaugene, blir saken en annen. Når det gjelder Alstahaug kirke har Birgitta Berglund (1995; 2007) undersøkt gårdshaugen som ligger omtrent under den nåværende prestegården. Utgravninger fra kirkestedet på Alstahaug i 1992, viste at de eldste kultursporene på dette stedet er fra rundt år 1100 e.Kr. Den endelige etableringen på stedet virker å ha skjedd rundt år 1200. Dette tyder på at boplassen og kirken ble etablert omtrent på samme tid, slik at boplassen derfor sannsynligvis var prestegård helt fra begynnelsen (Berglund 1995:50). Alstahaug kirke ble dermed ikke etablert på en av de gamle maktsentrene fra vikingtid. I dette tilfellet kom altså kirken før, eller samtidig, som gården på stedet.

Herøy kirke er heller ikke plassert på noe kjent maktsentrum fra jernalderen. Funn gjort i tilknytning til den store gårdshaugen like ved kirkebygningen, tyder på en datering til middelalderen i følge Askeladden. Det er heller ikke funnet noen gravhauger i dette området som kan konstatere en eldre gård. Alle gravminnene i nærheten av kirkestedet består av

flatmarksgraver av uviss dato, som også gjør de vanskelig å sette inn i en større kontekst. Herøy kirkested, virker i likhet med Alstahaug kirkested, å muligens være etablert rundt 1100-tallet og sannsynligheten er derfor stor for at gården også her ble etablert i samme periode som kirken ble reist (Christie 1973).

Både Herøy og Alstahaug kirke ligger i et område hvor det har vært store jernaldergårder og mye aktivitet generelt i jernalderen. Dersom man benytter seg av teorien til Fuglestad (1997), kan de regionale maktelitene ha gått sammen om å bygge disse kirkene på nøytrale steder i landskapet, for å skape nye sentrum for den kommende tiden. Alstahaug kirke ligger midt mellom maktsentrumene Tjøtta og Sandnes fra jernalderen, men mer orientert mot leia. Man vet ikke nøyaktig når kirkene på Sandnes og Tjøtta ble reist i forhold til hverandre og Alstahaug kirke, men en mulig tolkning er at de to førstnevnte kirkene var høgdeskirker, altså privatkirker, på grunn av deres plassering på tunet til kjente påviste høvdingesentra, mens Alstahaug kirke ble reist i "ingemannsland" av kongemakten som et ønske om å svekke høvdingeslektene på Sandnes og Tjøtta.

Lars Ivar Hansen (1999:93) har også hevdet at mange av de nordnorske middelalderske kirkestedene ser ut til å ha blitt anlagt på steder som ikke kan regnes som maktsentra i tiden før kristendommen, og har dermed tolket dette som at motstanden mot kristendommen var sterkere i Nord-Norge enn ellers i landet. Berglund (1995:262) hevder at det sannsynligvis var av stor betydning å reise kirkebygg andre steder enn hvor de gamle lokale maktinnehaverne satt, spesielt om de var mindre lojale mot riksmakten. Dermed ville disse nye religiøse kristne sentrumene etterhvert overta mye av funksjonene og makten de tidligere høvdingesentraene hadde hatt. Sannsynligvis har Herøy og Alstahaug kirke hatt tilnærmet samme rolle, men det er likevel noe underlig at disse to kirkene i så fall ble reist på omtrent samme tid bare adskilt av et sund på noen kilometer. På andre siden ville det vært en meget stor maktdemonstrasjon av kongen å reise to "nøytrale" kirkebygg, ett på hver side av leia, på ett relativt lite område.

Det er hittil ikke funnet funn fra jernalderen i gårdshaugen på Dønnes, og ganske få fornminner og funn fra jernalderen generelt på gårdsområdet. Birgitta Wik (senere Berglund) (1985:258) mener Dønnes må ha tatt over som sentrum fra gården Hov i tidlig middelalder. Det er jo på Dønnes kirken reises og godsdannelsen skjer. Fra eldre til yngre jernalder skjer det også et skifte i bosetningsmønsteret på Dønna. Fra eldre jernalder kjenner man mange gårder på den sørlige delen av øya, mot fastlandet. I yngre jernalder oppstår det derimot flere gårder nord på øya, blant annet gården hvor Dønnes kirke reises. Wik (1985:214) mener

landhevingen kan være en årsak. Kanskje var de nå store jordbruksområdene rundt Dønnes gård fortsatt sumpmark i eldre jernalder, som ikke egnet seg for dyrkning før i yngre jernalder. På grunn av Vågaskalm-slektens nære vennskap med kongen, er det mulig at de fikk støtte til å reise kirken på privat grunn, for å vise kirkens makt i et større område som tidligere var et hedensk maktsentrum, og dermed ta over sentrumsfunksjonen fra gårdene Hov og Glein.

Gårdshaugen ved Bodin kirkested er ca. 45x65 meter stor og ligger vest for kirkebygningen, på andre siden av Bodøelva. I nord er gårdshaugen avgrenset av den gamle riksveien, noe som kan tyde på at det også har gått en gammel bygdevei her. Gårdshaugen er ca. 1 meter høy, og den er datert til middelalder på Askeladden. Den ligger under en nåværende gård, og er dermed ikke undersøkt annet enn ved funn som er dukket opp i forbindelse med nedrivning av gamle hus og bygging av nye. Årsaken til gårdshaugens beskjedne størrelse kan være at på grunn av manglende undersøkelser er ikke hele haugen oppdaget enda. Det kan også hende at jernaldergården lå et annet sted, kanskje enda nærmere kirkebygningen.

Den 300x60 meter store gårdshaugen ved Steigen kirkested skulle utgraves når gårdsbygningene som stod ovenpå ble flyttet på 1950-tallet. Dessverre oppstod det raskt økonomiske problemer for arkeologen Harald Evenes Lund, slik at han ikke kunne fortsette (Bjerk 1995 :9-10). Lund mente likevel til sin død at selve høvdingesetet fra jernalderen lå i tilknytning til den nærmere 2 meter tykke gårdshaugen ved kirken (Bjerk 1995 :10). På Askeladden er derimot gårdshaugen registrert som bare 0,8 meter tykk. Andre arkeologer har vært noe mer skeptiske til Lunds teorier. De mener en rekke andre gårder i nærheten som Laskestad, Våg og Koraksel også er aktuelle som høvdingesteder fra jernalderen. Gårdene ligger ikke langt fra hverandre, men gården Steigen ligger nærmere både Sigarshaugen, Hagbardgravholmen, nausttuftene og tunanlegget på Vollmoen. Dessuten er gårdshaugen temmelig stor i utstrekning, og skal man inkludere teorien om at middelalderkirkene som oftest ble lagt nært gårdstunene, vil Steigen gård være den mest aktuelle. Ble derimot kirken reist på et nøytralt sted slik foreslått i Fuglestvedts (1997) teori, er det godt mulig at høvdingegården lå på en av de andre gårdene. Men hva med Sigarshaugen?

Haugen har fått sitt navn etter det dramatiske sagnet om Signelill og Hagbard, hvor kong Sigar er faren til Signelill, og beskrives som en mektig høvding. Det sies at nettopp kong Sigar skal være gravlagt her. Hagbardholmen like utenfor kirkestedet spiller også på sagnet, og det gjør også Signelillsteinen som ligger på fjellet over Vollmoen hvor rintunanlegget er funnet (Bjerk 1995 :15). Var haugen et symbol på en ønsket virkelighet, og ikke et bilde på

hvor makten virkelig lå, slik som Hedeager foreslår kunne være tilfelle med storhauger (Hedeager 1990:41)? Da Sigarshaugen ble utgravd av Lund, fant han ingen spor etter graver inne i haugen, til tross for dens oppføring som en tradisjonell storhaug. Til tross for mangelen på funn og bein regner man likevel haugen som en gravhaug (Bjerck 1995:15). Kan det være at haugen ble reist for å gi inntrykk av at dette stedet var det mektigste i Steigen? At stormennene på denne gården følte det nødvendig å reise et maktmonument for å skape illusjonen om at her lå makten? Området hadde, som nevnt, tross alt en del større jernaldergårder som muligens kan ha fungert som rivaler.

I denne avhandlingen virker det som Bodin og Steigen kirkested har en del likheter. Steigen var et maktsentrum med store ressurser i et variert landskap. Bodin kirkested har mange av de samme kvalitetene og fornminnene, i alle fall om man inkluderer flere av de store jernaldergårdene på Bodø-halvøya. Begge stedene har store gårdshauger, gravhauger, ringtun (nå fullstendig borte ved Bodin) og nausttufter i nærheten. Maktsentraene fortsetter også lenger inn i middelalderen, siden Steigen var lagmannssete i Hålogaland i flere hundre år og dessuten møteplass for lagtinget. Bodin på sin side, hadde den rikeste og største prestegården i hele landsdelen og var dessuten lensherreresidens for Nordland i flere hundre år (Ekroll 2014:263,266). Bodin kirke og Steigen kirke er også de to yngste av steinkirkene i denne avhandlingen. Ved Bodin kirke mener man at det har stått minst en, kanskje to, tidligere kirker på samme sted. Ved Steigen kirke har man ikke funnet spor etter en eldre stolpekirke under kirkegulvet, men rester etter en tidlig kristen gravplass, og dermed stod sannsynligvis en trekirke i nærheten. Hva kan være grunnen til at disse områdene fikk reist steinkirker såpass sent i forhold til områdene lenger sør i Nordland?

Nettopp plasseringen kan være svaret. Ekroll hevder at steinkirkebyggingen var noe som spredte seg sørfra og nordover, og at Bodin dermed vil være den nest yngste kirken av de seks, og Steigen kirke den yngste. Trondenes kirke, som ligger enda lenger nord ved Harstad i Sør-Troms regnes å ha blitt reist enda senere enn kirkene i Bodin og Steigen (Ekroll 2014:269). Med andre ord kan teorien til Ekroll stemme. Han mener det måtte skapes et sosialt og økonomisk grunnlag for et slikt komplisert arbeid, slik nevnt i kapittel 1.1. I tillegg til den store og ressurskrevende arbeidskraften, var også bruk av kalkmørtel i muringen avhengig av frostfrie perioder av året for å kunne stivne (Ekroll 2014:276). Desto lenger nord man kom, desto kortere ble altså byggesesongen. Kirkenes sene datering kan derfor tyde på at kongen hadde en hånd i byggingen, spesielt når det gjalt Steigen kirke på grunn av

høvdingens nære tilknytning til kongemakten. Det samme kan gjelde Bodin kirke, men det er også mulig at kirken fikk sin plass i dette området på grunn av den hellige kilden som ble liggende like ved kirkebygningen. Bodin kirke ligger også i et svært rikt jernalderlandskap, med flere store jernaldergårder i området rundt, så dersom kirken ikke ble reist på gården til en storbonde, kan de omliggende gårdene gått sammen om å reise kirken i fellesskap.

5.4 Gildeskål gamle kirke i forhold til de andre kirkene

Når det gjelder de fleste steinkirkene i Nord-Norge fra middelalderen, kan man raskt ved hjelp av sagalitteraturen sette dem inn i en storgård- eller høvdinggårdskontekst. Steigen var en storgård med både storhaug, tingsted, ringformet tun og etter hvert lagmannssete. Det var her Sigurd Steikling, en av Håkon Jarls menn, satt mot slutten på 900-tallet. Både Dønnes og muligens Alstahaug kan knyttes til lendmannen og sysselmannen Pål Vågaskalm på begynnelsen av 1200-tallet (Eidnes 1943:94). Herøy ligger nært de to forutnevnte, men kan ikke knyttes til noen navngitte stormenn. Stedet kan derimot ha fungert som samlingsstedet for leidangsflåten, siden navnet på øya antyder en "hær" oppholdt seg der. Den kanskje største gården i landsdelen var Tjøtta som trolig ble samlet av Hårek, og fungerte som både handelsplass og høvdingsete med slektsbånd til Hårfagreætta (Eidnes 1943:55). Steinkirken som ble reist der er imidlertid borte nå. Kirken på Alstahaug ligger dessuten under én mil i luftlinje nord for Tjøtta. På Bodin kjenner man ikke til noen storgård, men kirkestedet kan derimot muligens knyttes opp mot høvdingsetet på Godøy. Dessuten er gårdsområdet rundt Bodin kirke, og Bodøhalvøya generelt, svært rikt på gravminner fra jernalderen.

Gildeskål skiller seg derimot ut fra disse nevnte stedene. Stedet er ikke nevnt i noen sagalitteratur som kan knytte stedet til store historiske hendelser eller skikkelser. Det eneste stedet man kanskje kan trekke en lignende parallell til er ved kirkestedet på gården Ibestad i Troms, hvor en steinkirke stod fram til den ble revet i 1880-årene. Ingen sagaopplysninger knytter disse to stedene til historiske hendelser, og begge er store gårder med et lite dominerende antall førkristne gravminner (Trædal 2014:47). Dessuten ligger det et lite jordstykke like ved Ibestad kirkested som heter Gildeskålåkeren (Snekkestad 2014:19). Dessverre vet man ellers like lite om opprinnelsen til Ibestad kirkested som man vet om opprinnelsen til Gildeskål.

Den gamle kirken i Gildeskål ligger svært nært det historiske tunet på gårdsplassen, og i følge teoriene diskutert tidligere i avhandlingen, er den vanligste tolkningen at kirken da ble reist av gårdseieren. Gildeskål gamle kirke er bygget i hvit marmor, og dette i seg selv høres kanskje

spektakulært ut, men kostnadene for dette materialet er ikke hinsides når man vet at kirken står på marmorgrunn. Gildeskål, og Salten generelt, er et område med mye kalkstein og store forekomster av marmor. Det som derimot skiller seg ut er arbeidet som er gjort med å hogge marmoren som er brukt på Gildeskål gamle kirke. Per Storemyr (2014:133) beskriver at den intrikate steinhuggingen må ha vært gjort av eksperter som kanskje til og med ble hentet fra utlandet. Store deler av koret er bygget av store kvaderstein, opp til 1,5 meter lange, og lagt med tynne fuger. Dette må ha vært et kostbart prosjekt, og man kan derfor spørre seg om den eventuelle storbonden på en gård som Gildeskål hadde råd til dette? Dersom dette hadde vært for kostbart for denne storbonden, hvorfor ble kirken likevel plassert der den ble?

En mulighet er at Gildeskål kirke var en andelskirke, men er det sannsynlig at en kirke blir plassert på en privat gård tilhørende en spesifikk bonde dersom bønder fra flere gårder hjelper til med å betale for den? Ville man betale for noe som skulle pryde en annens gård? Hva om kirken ble reist i fellesskap, men at bonden på Gildeskål hadde den største utgiften når det gjalt byggingen, og at det derfor var naturlig at kirken ble reist på hans tomt? En annen mulighet er at gården fungerte som et samlingspunkt for gildebødrene, og at de derfor ikke følte det problematisk å skulle være med på å betale.

5.5 Hvorfor ble Gildeskål valgt som kirkested?

I boken om Gildeskål gamle kirke (2014) er det lagt fram en teori om at kirken kanskje ble reist og tilhørte høvdingegården på Arnøyene. Men hvorfor ble ikke kirken da reist på den aktuelle gården, som viser seg å være en ganske vanlig skikk? Hvorfor ble den reist helt på andre siden av sundet, på fastlandet? Det var jo ikke uvanlig at kirkene ble reist på øyer, noe både Steigen kirke, Herøy kirke, Alstahaug kirke og Dønnes kirke er gode beviser på. Men disse øyene er også langt større en de flate, beskjedne Arnøyene. Var det noe som manglet som gjorde at det ikke var aktuelt å reise en kirke der? Mente man at øyene var for værutsatt?

Høvdingegården på Arnøyene var ikke den eneste større gården i området da Gildeskål kirke ble reist. Hva kan være grunnen til at kirken ble reist på gården Gildeskål, og ikke på den større gården Inndyr? Inndyr har både flere og større gravminner i relasjon til seg i forhold til hva Gildeskål har. Inndyr har også en naturlig havn i Inndyrsvågen. og stedsnavn i området rundt, som f.eks. Skeineset, tyder på at det har blitt holdt religiøse spill og ritualer her.

Selv om gården på Inndyr antakelig var større, er det mulig at gården på Gildeskål spilte en annen og viktigere rolle? Kan gården på Gildeskål ha vært eldst? Dette mener arkeologen

Petter Snekkerstad er mindre sannsynlig da flere av de arkeologiske funnene fra Inndyr er eldre enn de fra Gildeskål (Snekkestad 2014:24). Her er det nærliggende å trekke inn at tross alt er bare én av gravhaugene rundt Gildeskål kirkested utgravd, slik at man ikke vet hva som skjuler seg i de andre. Mange av gravrøysene og gravhaugene både ved Gildeskål og på Inndyr er plassert på nes og holmer og henvender seg mot havet, noe som antyder at de kan være fra eldre jernalder (Evensen 2003:79). Flere av gravhaugene i området ligger på Langholmen, som ved en høyere vannstand var en separat holme fra Inndyr, og strekker seg langs kysten mellom Inndyr og Gildeskål. Det er også noe påfallende at sikten fra gammelkirka går direkte nedover Tiendebukta og ut mot gravhaugene på Langholmen. Dessuten fortsetter sikten nedover Tiendebukta fra kirken over Langholmen og mot fjellet Høgstjerna, som ligger direkte ovenfor det tidligere nevnte antatte tingstedet Tingvoll (se kap. 5.1), og knytter dermed disse stedene på en måte sammen.

Hadde kanskje også Gildeskål en tingfunksjon i forhold til et eventuelt gilde? I så fall kan det være grunnen til at kirken ble lagt her framfor på Inndyr, siden religion og lovgivning hang sammen i den norrøne kulturen og mytologien (Frense 1982). Jon Vidar Sigurdsson (2014:63) hevder at gildene hadde en utstrakt intern jurisdiksjon, og at gildestuene, hvor gildene samlet seg, ofte fungerte som ting- eller stevnestuer. En stor del av den nødvendige konfliktløsningen i de lokale samfunnene ble dermed håndtert av gildene. Formålet med dommene gildene gav var å forsone og skape fred i samfunnet, noe som var med på å forsterke båndene dem i mellom og styrke det lokale fellesskapet. Gildenes jurisdiksjon var ikke i strid med loven, og ved å gi bøndene en slik makt over lokalsamfunnet ble det faktisk lettere for kongemakten å administrere landet (Imsen 1990:109, 119, 193-203).

Det har gjennom diskusjonen kommet fram klare forskjeller på kirkestedene som tidligere var høvdingegårder eller i det minste storgårder slik som Steigen og Dønnes, og til dels Bodin, og kirkestedene hvor kirkene kom samtidig som gården og mest sannsynligvis var reist som et felles prosjekt, enten som et samarbeid mellom kongen og kirken, kongen og storbøndene eller storbøndene i fellesskap med hverandre, slik som på Herøy, Alstahaug og Dønnes. Så hvor kommer Gildeskål kirke inn i denne sammenhengen?

På bakgrunn av informasjonen som er tilgjengelig fra Gildeskål kirkested, landskapsanalysen og teoriene fra andre forskere som beskrevet i kapittel 2, kommer det fram et par mulige hovedforklaringer på hvorfor Gildeskål gamle kirke ble reist der den ble. Jeg mener sannsynligheten er stor for at Gildeskål kirke enten ble reist av et gildefellesskap på et

førkristen religiøst sted, eller at kirken ble reist i fellesskap av storbøndene i området rundt. Teoriene til Fuglestvedt (1997), hvor kongen reiser kirker på relativt nøytrale steder som en maktdemonstrering mot de lokale storbøndene, kan være litt vanskeligere å påføre Gildeskål kirkested. Det er fordi gården da mest sannsynligvis ville oppstått på samme tid som kirken ble bygget, og hvordan skal da alle gravhaugene som ligger på gården forklares? Gildeskål gamle kirke var den eneste steinkirken (og muligens den eneste kirken i det hele og store) i dette store området i mange hundreår etter den var reist. Det betyr at den må ha nådd ut til mange mennesker, og neppe fungerte som en privatkirke - til tross for dens plassering tett inntil gårdstunet og noe tilbaketrukket fra havet. Den veldig sentrale plasseringen i det store Gildeskålsokn kan også tyde på at kirken nettopp ønsket å nå ut til mange mennesker.

Dersom kirken likevel var tiltenkt som en privat gårdskirke, på grunnlag av den litt tilbaketrukne plasseringen fra havet, samt plasseringen tett inntil det gamle tunet, måtte bonden eller høvdingen som bodde på gården ha temmelig store ressurser. I motsetning til rundt kirkestedet i Steigen, er det ikke funnet storhauger, ringtun eller nausttuffer i det nærmeste området rundt Gildeskål kirkested. Om det er fordi disse eventuelt er forsvunnet eller aldri har eksistert, vet man ikke. Man kan uansett ikke trekke slutninger på bakgrunn av arkeologiske strukturer man ikke vet om eksisterer eller ei. For alt man vet kan kirken ha blitt plassert der den ble av rent praktiske årsaker. Gildeskål gamle kirke ligger tett inntil fjellet i øst, og med bergkammen hvor prestegården står i nord. Kysten langs Nordland er et værhardt område, og en av grunnene til at kirkene ble plassert mindre monumentalt til og kanskje heller noe tilbaketrukket, kan ha vært på grunn praktiske årsaker som ly av vind og vær. Steigen kirke, som ligger mye mer åpent til enn hva gammelkirken i Gildeskål gjør, har flere ganger vært utsatt for uvær. I 1649 blåste for eksempel hele taket av kirken. I 1663 blåste taket av på den ene siden, og i 1686 blåste hele taket av nok en gang (Østbø Munch 1991:6).

Stene (1990:16) har gjennom en undersøkelse av kirkesteder i indre Trøndelag, kommet fram til at det var et skille mellom gårdene hvor den økonomiske makten lå, og gårdene som var sentrale for kultiske handlinger. Hun mener derfor det er klare tegn på at den religiøse aktiviteten har vært adskilt fra den økonomiske/politiske makten og lokalisert på spesielle gårder. Hun nevner også at det i et par av tilfellene ser ut til at det sentrale kultstedet er plassert midt mellom de sentrale gårdene i eldre jernalder. Hvis man kan overføre disse teoriene til disse delene av Nordland, kan det hjelpe med å gi svar på hvorfor kultstedet

eventuelt ble plassert på Gildeskål – og hvorfor kirken senere ble reist der. Kanskje tilhørte Gildeskål kirkested storgårdene på Arnøyene og Inndyr likevel?

Mære kirke i Nord-Trøndelag ligger på en høyde tett inntil den gamle gården, og under kirkegulvet er det under utgravninger funnet spor etter en eldre trebygning med offergaver i stolpehullene. På grunn av dette tolker forskere denne eldre bygningen som et kultbygning, og at Mære var et sentralt kultsted - noe som også beskrives i sagaene (Stene 1990:15, 18).

Snorre Sturluson nevner også i Kongesagaene at det var en høvdig fra Egge i Trøndelag, som skulle stelle i stand fester på Mære, altså på et helt annet sted enn sin egen gård. Stene (1990:16) peker også at Mære ligger midt mellom de to mest velstående gårdene i eldre jernalder, og at dette virker som et mønster i Inntrøndelag i jernalderen. Et annet eksempel er gamle Uppsala i Sverige som beskrives som et sentralt førkristent kultsted, blant annet av en samtidig kilde; den kristne Adam av Bremen (Stene 1990:15). I hans historie fra 1070 skildrer han både det man antar var tempelet og andre forhold på stedet. Senere har forskere brukt nedtegnelsene hans til å tolke gamle Uppsala som et rent kultsted, og ikke som et kongesete - til tross for de store gravhaugene som ligger på rekke og rad sør for middelalderkirken (Stene 1990:15). Det er dermed ikke ensbetydende at kultstedene måtte ligge direkte på storgårdene.

Dersom man overfører disse teoriene til Gildeskål, er det mulig at Gildeskål har fungert som det religiøse samlingsstedet, adskilt fra de større gårdene på Inndyr, Arnøyene og på Sandhornøya, hvor man møttes for større religiøse ritualer. Hvis man ser på kartet (fig 3) ligger kirkestedet nærmest i midten av bygda, og ville vært et naturlig møtested for storgårdene i området. Hovet stod ofte på et høyt sted, og Mære kirke som står på en høyde, ble mest sannsynligvis reist rett ovenpå det gamle hovet (Böckmann 1990:5). Gildeskål kirke ligger heller lavt i terrenget, men tett inntil bergkammen hvor prestegården nå står. Her har man funnet en eldre gårdshaug, og kanskje det var også nettopp der det gamle hovet stod? Denne bergkammen er det klart høyeste elementet i landskapsrommet, og en eventuell hovbygning ville vært svært godt synlig fra kysten. Et annet argument for denne tolkningen er statusen Gildeskål fikk også etter kristningen. Stedet fortsatte å være et samlingspunkt for bygda i mange hundreår framover. Gildeskål kirke er den eneste kirken man kjenner til i sognet fram til gamle Beiarn kirke ble reist i 1724. Dessuten har kirkestedet fortsatt beholdt navnet Gildeskål, som antyder at dette opprinnelig var et sted hvor man samlet seg til gilder.

6 Avslutning

I dette studiet ønsket jeg å undersøke de middelalderske steinkirkestedenes plassering i relasjon til det norrøne jernalderlandskapet, med hovedvekt på Gildeskål gamle kirke, og hvordan dette forholdet eventuelt kan belyse plasseringen av middelalderske steinkirker langs kysten av Nordland. For å svare på problemstillingen har jeg utført en arkeologisk landskapsanalyse av kirkestedene til de seks steinkirkene fra middelalderen som fortsatt står i Nordland. I tillegg til å basere studiet på tidligere forskning og undersøkelser, har jeg også befart kirkestedene selv. Dette for å undersøke det visuelle landskapsrommet kirkestedet består av, samt relasjon og avstand mellom kirkebygningene, ferdselsårer og andre kulturelle og naturlige strukturer i landskapet. Relasjonen mellom kirkebygningen, gamle gårdstun og førkristne gravminner har vært sentral i dette studiet.

Alle de seks kirkestedene har i en eller annen form nærhet til førkristne graver, enten de er flatmarksgraver eller gravhauger, og de fleste av disse er fra yngre jernalder. Steigen kirke ligger bare ca. 45 meter unna Sigarshaugen, og utenfor kysten i vest ligger gravfeltet på Hagbardholmen. Bodin kirke ville fortsatt hatt utsyn rett mot de store rundhaugene og langhaugene på jordet ovenfor Bodøsjøen dersom de ikke var blitt fjernet i moderne tid. Disse lå noen hundre meter vekk fra kirken, og ingen andre gravminner er påvist nærmere kirkebygningen. Gildeskål kirke ligger et par hundre meter unna gravhaugene som fortsatt er bevart i dag, men eldre registreringer vitner om at flere gravhauger lå nærmere gårdstunet fram til nyere tid. Dessuten har kirkebygningen direkte utsyn mot Langholmen utenfor Inndyr hvor de største gravhaugene i det nærmeste området ligger. Dønnes kirke har utsyn mot et par gravrøyser og flatmarksgraver vest for kirkestedet. Herøy kirke ligger i et område med flatmarksgraver, og Alstahaug kirke ligger nærmere 1 km nordøst for de store gravhaugene på Haugnesset, men har ikke direkte utsyn mot disse. Det må ikke utelukkes at gravminner kan ha forsvunnet eller blitt fjernet gjennom århundrene fra disse kirkestedene. Man kan derfor i flere av tilfellene trekke inn teoriene om områdekontinuitet og gravsleggingskontinuitet. Siden avstanden mellom kirkestedene og gravene som fremdeles ligger i terrenget i de fleste tilfellene er over 100 meter, er det derfor noe vanskelig å implementere begrepet om kultstedskontinuitet. På den andre siden kan også andre aspekter av landskapet blitt brukt til religiøse forekomster.

Når det gjelder rituell aktivitet annet enn i tilknytning til gravminner og forfedrekulten, ligger Bodin kirke i et spennende rituelt landskap, med tilknytning til en hellig kilde, en elv, et mulig

tingsted og Skeid. Sistnevnte gjør også Alstahaug kirke, Gildeskål kirke og til dels Dønnes kirke. Steigen kirke ligger i nærheten av både et tingsted og landsdelens høyeste bautastein. Det er med andre ord flere elementer i landskapet som gjorde at kirkestedene kan ha blitt plassert der de ble, enn bare gravminnene. Kanskje var det for eksempel nettopp kilden som gjorde Bodin hellig og viktig nok i førkristen tid til å ville plassere en kirke der når kristendommen kom?

På grunn av nærheten alle kirkestedene har til kysten og leia, er det også naturlig å tro at kommunikasjonslinjene langs kysten hadde betydning når kirkene skulle plasseres. De fleste ligger noe tilbaketrukkne i terrenget, men de vises derimot mer eller mindre alle fra kysten. Kirkebygningen som ligger mest monumentalt til, Dønnes, er også den som vises minst fra havet. Den ligger på en haug på gårdstunet og dominerer i sitt landskapsrom. Steigen kirke ligger på en åpen slette foran kysten, og har inn- og utsyn i alle retninger. Ellers virker kirkene lite monumentale i dagens omgivelser, men ville nok vært mer synlige i et landskap som var mer åpent og nedbeitet. Selv om det er fristende å tro at plasseringen til kirkene i Steigen, Bodin, Alstahaug og Gildeskål i nær tilknytning til fjell, hauger og åser er relatert til forestillingene om Helgafjell fra den norrøne kosmologien, kan plasseringen også rett og slett være for å beskytte bygningene fra det ustabile og harde været som ofte preger kysten i nord. De fleste kirkene har en nærmere tilknytning til det gamle tunet på gården enn gravminnene, noe som kan tyde på at dette forholdet var viktigst. På Alstahaug har utgravninger vist at kirken og gården på stedet ble reist omtrent samtidig. Dette kan også være tilfelle på Herøy og Dønnes. Resten ligger mest sannsynligvis ved jernaldertun, og Gildeskål ligger nærmest tunet av alle de seks kirkene, tett etterfulgt av Steigen. Kirkene på Dønnes og Bodin ligger henholdsvis omtrent 120 og 180 meter fra gårdstunet. Kirker som ble reist i tilknytning til gårdstunet kalles høgendeskirker eller privatkirker, og ble oftest reist av gårdsherren selv. Å reise et slik kirkebygg krevde at gården hadde store ressurser og evnen til å få reist og vedlikeholdt et slikt bygg. Dønnes kirke er fra tidlig av beskrevet som en slik privatkirke, og dens henvendelse og usentrale plassering i bygda, men sentrale plassering på gården, støtter også opp om dette. Steigen kirke lå også nært tilknyttet det gamle tunet på en svært ressurssterk gård med sterke bånd til kongen. På grunn av steinkirkens sene oppføring er det derimot mulig at kirken ble reist i kombinasjon med kongen for å fremme Steigen som et maktsentrum også inn i den nye, kristne tiden.

Forskere tolker kirkene som ligger på gårder med en sentral plassering i bygda, til tross for at kirkene ligger på én bestemt gård (uten tilknytning til tunet), som et andelsbygg (Skre 1998:110-112; Birkenes 2004:199). Altså at flere enn den aktuelle gården har vært med på å finansiere og reise kirken. Dersom plasseringen er sentral i forhold til ferdselsveier tolkes dette også som at flere gårder kan ha vært involvert i kirkebyggingen, og at man må ha tatt hensyn til flere med tanke på plasseringen (Buckholm 1998:53). Dette kan være tilfelle for kirkene i både Alstahaug, Herøy og Gildeskål. Det er også mulig at Herøy og Alstahaug har blitt reist av kongen (eller kristne stormenn i området) for å svekke de mektige hedenske høvdingegårdene i området rundt, og skape kristne sentra for den nye tiden.

Når det gjelder Gildeskål gamle kirke har det vært vanskelig å komme fram til en endelig konklusjon siden både det skriftlige kildematerialet og det undersøkte arkeologiske materialet er såpass magert. Kirkens plassering tett inntil det gamle gårdstunet taler for at kirken i teorien skal ha vært en privatkirke. Gårdens arkeologiske materiale er derimot ikke så stort at man, med materialet som er registrert til i dag, kan regne stedet som en storgård, og å bygge en slik kirke krevde store ressurser som det er usikkert om gården alene rådde over. Selv om gravfunnene på selve Gildeskål er relativt få, ligger kirkestedet i det geografiske sentrum for et område med en stor konsentrasjon av gravminner, bosetninger og andre forhistoriske elementer. At kirken på en eller annen måte var en herredskirke, en felleskirke, er dermed mer sannsynlig. Et av spørsmålene har vært om Gildeskål var et samlingssted for gildebrødre hvor man "slikkede Digt-Offet-Boldene reen med meget afgudiske Seder" slik Petter Dass beskriver i diktverket Nordland Trompet. Petter Dass mente selv at Gildeskålnavnet hadde hedensk opphav, men det er like sannsynlig at de som slikket bollene rene var kristne. Dersom Gildeskål var et førkristent religiøst samlingssted, er det naturlig at kirken ble lagt på samme gård for å videreføre stedets religiøse samlingsstradisjon, men samtidig bryte med den gamle religionen ved å påføre den nye. Det eneste man med sikkerhet kan konkludere er at for å komme historien til Gildeskål kirkested nærmere til bunns, er nye arkeologiske undersøkelser og utgravninger av stedet nødvendig, og med denne avhandlingen håper jeg å kunne bidra til at dette skjer.

Litteraturliste

AB = Aslak Bolts jordebok

1997 Utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen. Opprinnelig utgitt 1432. Riksarkivet, Oslo.

Andrén, Anders

2002 Platsernas betydelse. Norrön ritual og kultplatskontinuitet, Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual, *Vägar till Midgård 2*, Kristina Jennbert (red.) et al. Lund.

2013 The Significance of Places: the Christianization of Scandinavia from a spatial point of view. *World Archaeology*, volume 45:1, s.27-45.

Anglert, Mats og Joakin Thomasson

2003 *Landskapsarkeologi og tidlig medeltid: några exempel från södra Sverige*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Askeladden kulturminnebase

2016 Lokaltetene på Alstahaug, Herøy, Dønnes, Gildeskål, Bodin og Steigen.

<http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Askeladden/>

Bender, Barbara

1998 *Stonehenge: Making space*. Berg publishers, Oxford/New York.

Berg, Oscar

1983 Gårdene i Gildeskål. Hvor gamle er de? I *Gildeskålboka - årbok for Gildeskål*, nr. 3, s. 7-11.

Berglund, Birgitta

1994 *Helgelands historie bind 2*. Helgeland historielag, Mosjøen.

1995 *Tjøtta-riket: en arkeologisk undersøkelse om maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr.f. til 1700 e.Kr.* Dr.Philos.avhandling i arkeologi, Universitetet i Trondheim.

2007 *Alstahaug på Helgeland 1000-1750*. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim.

Bertelsen, Reidar

1973 *Gårdshaugene i Harstad kommune – et bidrag til områdets økonomiske historie i*

- middelalderen*. Magistergradsavhandling ved Universitetet i Bergen.
- 1994 Om de første kirkene i Vågan og på Trondenes. *Haaløygminne*, 75. s. 207-214
- 2005 Gårdshaug. I *Norsk arkeologisk leksikon*. Østmo, Einar og Lotte Hedeager (red.). Pax forlag, Oslo.
- Bertelsen, Reidar og Przemyslaw Urbanczyk
- 1985 The Soløy Farm Mound – Excavations and Methods of stratigraphical analysis. *Tromura*, kulturhistorie nr. 4. Universitetet i Tromsø.
- Bertelsen, Reidar og Reinhard Mook
- 2007 The possible advantage of living in turf houses on settlement mounds. *Acta Borealia*, s. 84-97
- Birkeli, Fridtjov
- 1982 *Hva vet vi om kristningen av Norge?* Universitetsforlaget, Oslo.
- Birkenes, Lars Øyvind
- 2004 *Gard, grav og kyrkje – ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen*. Hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Bjerck, Hein Bjartmann
- 1995 *I jernalderhøvdingens innerste rike*. Fotefar mot nord, Bodø.
- Bradley, Richard
- 2000 *An Archaeology of Natural Places*. Routledge, London/New York.
- Brendalsmo, Jan og Erik Vea
- 1990 *Vestfoldkirkene: bygging, landskap og samfunn*. Tønsberg, Riksantikvaren, utgravningskontoret for Tønsberg.
- Brendalsmo, Jan
- 1991 Å ta trua. Religion og makt under statsdannelsen i Norge. *Sentrum - periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*. Den 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim. Gunneria, vol. 64. Berglund, Birgitta (red.). Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- 1994 Tønsberg før år 1000. Fra gård til by. *Varia* 28. Oslo.
- 1997 Kirken er et gammelt sted. Kristningen og landskapet. *Norveg: tidsskrift for*

etnologi og folkloristikk, nr. 1.

2001 *Kirkebygg og kirkebyggere – byggherrer i Trøndelag ca. 1000 til 1600.*

Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø.

2014 Gildeskål kirkegård. I *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved nordvegen*. Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.). Fagbokforlaget, Oslo.

Brendalsmo, Jan og May-Liss Bøe Sollund

2013 Middelalderske kirker i hedenske gravfelt. *Viking: Norsk arkeologisk årbok*, Oslo.

Brink, Stefan

1992 Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt, *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, Projektet Sveriges kristnande. Bertil

Nilsson (red.). Uppsala, 105-127

2004 Mytologiska rum och eskatologiska föreställningar i det vikingatida Norden. I *Ordning mot kaos: Studier av nordisk förkristen ritual*. Andrén, Anders (red.). Nordic Academic Press, Lund.

Brovoll, Asle K

1999 *Alstahaug kirke – en kulturskatt*. Helgelands blad, Sandnessjøen.

Bruun, Mette Birkedal og Britt Istoft

2004 *Undervejs mod Gud. Rummet og rejsen i middelalderlig religiøsitet*. Museum Tusulanums forlag, Københavns Universitet.

Buckholm, Mona Beate

1998 *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen. Vol. 1. Arkeologisk institutt, Bergen.

Burström, Mats

1995 Gårdstankar. Kognitiva och sociala perspektiv på forntidens gårdar. I: *Hus och gård i det förurbana samhället*. Göthberg, Hans, Kyhlberg, Ola og Ann Vinberd (red.). Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 14. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Bøckman, Peter Wilhelm

1990 Brytning og kontinuitet - noen betraktninger ved Mære kirkes 800-årsjubileum. I

Spor – fortidsnytt fra midt-Norge nr. 2.

Christie, Håkon

1973 *To romanske Helgelands-kirker: Alstahaug og Herøy.* Oslo.

Coldevin, Axel

1937 *Bodø bys historie.* Utgitt av Bodø Kommune, Bodø.

1972 *Helgelands historie.* Helgeland historielag, Mosjøen.

1980 *Dønna Bygdehistorie.* Utgitt av Dønna Kommune, Solfjellsjøen.

1996 Lensherre-residensene Inndyr og Bodøgård. I *Gildeskålboka – årbok for Gildeskål*, nr. 16, s 15-19

Dalfest, Terje & Thorsnæs, Geir

2016 Steigen. I Store norske leksikon. Hentet 8. april 2016 fra <https://snl.no/Steigen>

Dass, Petter

1739 Nordland Trompet. Digital nettutgave. Hentet 5. april. 2016 fra

<http://www.dokpro.uio.no/litteratur/dass/innhold/dell.html>

DN = *Diplomatarium Norvegicum.* Utgitt av C.C.A. Lange et al. (red.). 1847-1990. Oslo.

Eidnes, Hanes

1943 *Hålogalands historie.* F Bruns Bokhandels Forlag, Trondheim.

Eilertsen, Turid Følling

1990 *Bodin kirke 750 år: "hvor elskelig dine boliger er..".* Bodø, Bodin Menighetsråd.

1996 *Før Bodø ble by: Bodin kirkested og Bodøgård.* Fotefar mot nord. Bodø.

2001 *Talende murer – nordnorske middelalderkirker.* Orkana forlag, Stamsund.

Ekroll, Øystein

1994 Guds hus i stein og tre. I Berglund, Birgitta (red.) *Helgelands historie bind 2.*

1999 Steinkyrkjene på Helgeland: Alstahaug, Herøy og Dønnes. I *Stemmer i stein. Et møte med middelalderkirkene i Alstahaug, Dønnes og Herøy.* Hansen, Ivar Roger (red.) Kirkejubileet, Sandessjøen.

2006 *Ei anna historie – norsk mellomalder i arkeologisk lys.* Tapir akademisk forlag, Trondheim.

2014 Kyrkjene langs leia mot nord. I *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved*

- ordvegen*. Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.). Fagbokforlaget, Oslo.
- Ekroll, Øystein, Stige, Morten og Havran, Jiri
 2000 *Kirker i Norge. Middelalder i stein*. ARFO forlag, Oslo.
- Eliade, Mircea
 1998 *Sjamanisme: henrykkelsen og ekstasens eldgamle kunst*. Pax Forlag, Oslo.
- Evensen, Børge
 2003 *Gravholmer – gravlokalisering og samfunn i jernalder i Vesterålen*.
 Hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Tromsø.
- Fabech, Charlotte
 1991 Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I
*Samfundsorganisation og Regional Variation – Norden i romersk
 jernalder og folkevandringstid*, 283-303. Fabech, C. og Ringtvedt, J (red.). Jysk
 Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, Århus.
- Fehring, Günter P.
 1991 *The Archaeology of Medieval Germany: An Introduction*. Routledge, London.
- Frøse, Bo
 1992 *Religion och rätt. En studie till belysning av relationen religion - rätt i förkristen
 nordisk kultur*. Akademisk avhandling for doktorsgradeksamen i filosofi, Lund.
- Fuglestvedt, Ingrid
 1997 Mellom hedendom og kristendom – mellom ættesamfunn og kongerike. Bruken av
 monumentale anlegg i en bryningstid. *AmS-Varia* 30, 41-56, Stavanger
- Fygle, Svein
 1980 *Steigen bygdebok bind 1. Kirke-, skole-, fattigvesen-, og kommunalhistorie for
 Steigen prestegjeld ca. 1000-1900*. Steigen kommune.
- Gabrielsen, Toril
 1998 *Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker
 i området mellom Bodø og Tromsø*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø.
- Gansum, Terje, Jerpåsen, Gro B. og Keller, Christian
 1997 *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. Arkeologisk museum,

Stavanger.

Gaukstad, Even

- 1990 Kirkeanleggene i Vestfoldslandskapet. I Brendalsmo, Jan og Vea, Erik (red.) *Vestfoldkirkene: bygging, landskap og samfunn*. Tønsberg, Riksantikvaren, utgravningskontoret for Tønsberg.

Goldhahn, Joakim

- 1999 Sagaholm – hållristningar och gravritual. *Studia Archaeologica Universitatis Umensis II*, Umeå.

Gren, Leif

- 1989 Platon midt i byn – Kyrksocknens oppkomst frå monumentologisk synspunkt. I *Mänsklichkeit genom millenier*. Damell, David et al. (red.). Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Gudbrandsen, Terje

- 1990 Ei alt for stor jord. Glimt fra Bodin prestegårds historie. I *Bodin kirke 750 år: "hvor elskelig dine boliger er..."*. Eilertsen, Turid Følling (red.). Bodin Menighetsråd.

Gurevich, Aron

- 1985 *Categories of Medieval culture*. Routledge & Kegan Paul, London

Gräslund, Anne-Sofie

- 1992 Kultkontinuitet - myt eller verklighet? Om arkeologiens möjligheter att belysa problemet. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Nilsson, Bertil og Stefan Brink (red.). Prosjekt Sveriges kristnande, vol. 1. Lunne böcker, Uppsala.

Hansen, Ivar Roger

- 1999 *Stemmer i stein: et møte med middelalderkirkene i Alstahaug, Herøy og Dønnes*. Kirkejubiléet, Sandnessjøen.

Hastrup, Kirsten

- 1985 *Culture and History in Medieval Iceland. An Anthropological analysis of structure and change*. Clarendon Press, Oxford.
- 1990 Island of anthropology. *The Viking Collection, Studies in Northern Civilization*, vol. 5. Sørensen, Preben Meulengratch og Gerd Wolfgang Weber (red.). Odense

University Press, Odense.

Haug, Camilla

- 2009 Kristningen av steder - en arkeologisk analyse av middelalderke kirkesteder på Karmøy. Masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

Hedeager, Lotte

- 1990 *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
1999 Sacred topography: depositions of wealth in the cultural landscape. I *Glyfer och arkeologiska rum: En vänbok till Jarl Nordbladh*. Gustafsson, Anders og Håkan Karlsson (red.). Gotarc Series A, vol. 3. University of Gothenburg, Göteborg.

Helleland, Botolv

- 1996 Ullins vang og Njords hov: Heidne gudar på kyrkjebakken? I *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Rindal, Magnus (red.) Ad Notam Gyldendal AS, Oslo.

Holberg, Eirin og Hutchinson, Alan

- 2009 *Lenge før byen. Bodøs historie bind 1*. Fagbokforlaget, Bergen.

Imsen, Steinar

- 1990 *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1: Middelalderen*. Tapir, Trondheim

Ingold, Tim

- 1993 The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25:2, Conceptions of Time and Ancient Society:152-174.
2000 *The Perception of the Environment. Essays in Livelyhood, Dwelling and Skill*. Routledge, New York/London.

Ingvaldsen, Lilli Marie

- 1996 *Kirkene i Søndre Sundhordland i tidlig-og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.

Jerpåsen, Gro

- 1996 Gunnerød - en arkeologisk landskapsanalyse. *Varia*, Vol. 35, Universitetets

Oldsakssamling, Oslo.

Johansen, Olav Sverre

1979 Jernaldergårder i Nord-Norge. I *På leiting etter den eldste gården. Skrifer fra Norsk lokalthistorisk institutt nr. 6*. Fladby, R. og J. Sandnes (red.). Universitetsforlaget, Oslo.

Keller, Christian

1993 Visuelle landskapsanalyser i arkeologien. *Universitetets Oldsakssamling Årbok 1991/92*. Larsen, Jan Henning (red.). Utgitt ved Oldsakssamlingens Forsknings og Publiseringsskomite.

Krag, Claus

1995 Kirkens forkynnelse i tidlig middelalder og nordmennenes kristendom. I Lindén, Hans-Emil (red.) *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.

Liepe, Lena

2001 *Medieval stone churches of Northern Norway: The interpretation of architecture as a historical process*. Ravnetrykk 25, Tromsø.

Lindén, Hans-Emil (red.)

1995 *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.

Lund, Julie

2009 Åsted og vadested: deponeringer, gjenstandsbiografier og rumlig strukturering som kilde til vikingetidens kognitive landskaper. *Acta humaniora*, bind nr. 389 Universitetet i Oslo.

Mikalsen, Rudi Johan Angell

2008 *Byggeskikken i middelalderens Nord-Norge. Fra bruk av torv, jord og stein som byggematerialer til trehuset*. Mastergradsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Tromsø.

Moseng, Ole Georg et al. (red.)

1999 *Norsk historie 1 750-1537*. TANO Aschehoug, Oslo

Munch, Per Andreas

1852 *Det norske folks historie, bind 1-8*. Chr. Tønsbergs forlag, Christiania.

Myhre, Bjørn

1992 Borre: et merovingertidssenter i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling Skrifter*. Ny rekke. Nr. 13. Oslo.

1993 The beginning of the Viking Age - some current archaeological problems. I *Viking Revaluations*, 182-216. Faulkes, A og Perkins, R (red.). Viking Society for Northern Research.

Nicolaissen, Olaus Martens

1885 Undersøgelser i Nordlands amt i 1885. Foreningen til norske fortidsminde-merkers bevaring. *Aarsberetning for 1885*. Kristiania, s. 1-23

1903 Undersøgelser i Nordlands amt i 1903. I Tromsø Museums Årshefte 26. Tromsø, s. 8-15

Nyborg, Ebbe

1979 Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks Bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. s. 37-64.

Nyland, Astrid Johanne

2003 *Å finne noe kjent ved det ukjente. Ytre, nordre Sunnmøre i neolitikum*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

Oftestad, Bern T., Rasmussen, Tarald og Jan Schumacher

2001 *Norsk kirkehistorie*. Universitetsforlaget, Oslo.

Olsen, Bjørnar

1997 *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.

Olsen, Olaf

1966 *Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingtidsstudier*. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.

1995 *Hørg, Hov og Kirke - 30 år etter*. I Lindén, Hans-Emil (red.). *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.

Olsen, Magnus

1915 *Hedenske kultminder i norske stedsnavne*. Jacob Dybwad forlag, Oslo.

Pettersen, Kristian og Wik, Birgitta

1985 *Helgelands historie bind 1: Fra de eldste tider til middelalderens begynnelse ca. 1030*. Helgeland historielag, Mosjøen.

Rasmussen, Tarald og Thomassen, Einar

2000 *Kristendommen. En historisk innføring*. Universitetsforlaget, Oslo.

Rindal, Magnus (red.)

1996 *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Ad Notam Gyldendal AS, Oslo.

Rygh, Karl

1871 *Bemerkninger om stedsnavnene i den søndre del af Helgeland*

Rygh, Oluf

1897 *Norske Gaardsnavne: Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens revision*.
Fabritius, Kristiania.

Schia, Erik

1991 *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Aschehoug, Oslo.

Sigurdsson, Jon Vidar

1999 *Norsk historie 800-1300: frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Samlaget, Oslo.

2008 *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Pax, Oslo.

2014 *Bondegilder i Norge og gildet i Gildeskålsokn. I Gildeskål gamle kirke*.

Marmorkirka ved nordvegen. Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.).

Fagbokforlaget, Oslo.

Simonsen, Povl

1962 *Funn og fortidsminner i Gildeskål og Beiarn, i Antikvariske registreringer i Nord-Norge*, nr. 2. Tromsø

Skauen, Irene

1996 *Graver i tid og rom. Et eksempel fra jernalder i Meløy kommune, Nordland*.

Hovedfagsoppgave i arkeologi, IAKH. Universitetet i Oslo.

Skre, Dagfinn

- 1988 *Gård og kirke, bygd og sogn*. Alvheim & Eide Akademisk Forlag, Øvre Ervik.
- 1998 *Herredømmet: Bosetning og besittelse på Romerike 200- 1350 e. Kr.*, i Actia Humanoria, historisk- filosofisk fakultet, Universitetet i Oslo.
- 1995 Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Lindén, Hans-Emil (red.). Universitetsforlaget, Oslo.
- Smith, Jonathan Z.
- 1998 *Å finne sted. Rommets dimensjon i religiøse ritualer*. Pax forlag, Oslo.
- Snekkestad, Petter
- 2014 Gildeskål før kirka. I *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved nordvegen*. Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.). Fagbokforlaget, Oslo.
- Solberg, Bergliot
- 2003 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Solli, Brit
- 1995 Fra hedendom til kristendom: religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning. *Viking*, B. 58.
- 1996 *Narratives of Veøy. An investigation into the Poetics and Scientifics of Archaeology*. Universitetets Oldsakssamlings Skrifter nr. 19. Oslo.
- 2002 *Seid – Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Pax forlag, Oslo.
- Stamsø Munch, Gerd
- 1991 Steigen kirke: Arkeologiske undersøkelser under gulvet. *Tromura, kulturhistorie nr. 20*. Universitetet i Tromsø.
- Stene, Erna
- 1990 Kultsted – kirkested – et spørsmål om plassering. I *Spor – fortidsnytt fra midt-Norge nr. 2*.
- Steinsland, Gro
- 1996 *Kristningen av Norge*. Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- 2005 *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Pax forlag, Oslo.
- Stenvik, Lars Fredrik

- 2005 Jorda blir levevei. I *Norges Landbrukshistorie 1. 4000 f.Kr.- 1350 e.Kr.* Myhre, Bjørn og Igild Øye (red.). Det Norske Samlaget, Oslo.
- Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.)
- 2014 *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved nordvegen.* Fagbokforlaget, Oslo.
- Storemyr, Per
- 2014 Lokal marmor som byggestein i Gildeskål middelalderkirke. I *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved nordvegen.* Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.). Fagbokforlaget, Oslo.
- Storli, Inger
- 1985 *Håløyghøvdinger. Om grunnlaget for og vedlikeholdet av høvdingmakt i jernalderen, med vekt på Sør-Salten.* Mastergrad i arkeologi ved Universitetet i Tromsø.
- 2006 *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr.* Novus forlag, Oslo.
- Ström, Folke
- 1983 *Nordisk hedendom: tro och sed i förkristen tid.* Akademiförlaget. Göteborg
- Sveås Andersen, Per
- 1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet: 800-1130.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Tilley, Christopher
- 1994 *A Phenomenology of Landscape - Places, Paths and Monuments.* Berg Publishers.
- Trædal, Vidar
- 2006 *Ættegård, grav og kirke: kirkebygging i Trøndelag i middelalderen. Årbok for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.* Trondheim.
- 2008 *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800.* Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø.
- 2014 Gildeskål kirkes opphav. Om landskap, makt og jordegods ved et fjordbasseng. I *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirka ved nordvegen.* Stige, Morten og Ekroll, Øystein (red.). Fagbokforlaget, Oslo.
- Vibe Müller, Inger Helene

1997 Fra Valhall til Paradis. I *Middelalderens landskap: myter og makter*, Ågotnes, Anne (red.). Onsdagskvelder i Bryggens museum – XII.

Wallander, Anders

1994 Några glimtar från Ådalen under järnålder och medeltid. I *Järnålderen i Mittnorden*. Gullberg, K (red.). Scriptum, Vasa.

Wienberg, Jes, Andréén, Anders og Sundner, Barbro

1990 Kyrkobyggnad, kult og samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna. *Lund studies in Medieval Archaeology*, 8.

Wienberg, Jes

1992 *Grund og gård i Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 9.

Wik, Birgitta

1985 Jernalderen. I *Helgelands historie bind 1: Fra de eldste tider til middelalderens begynnelse ca. 1030*. Helgeland historielag, Mosjøen.

1989 Dønna kommune : topografisk-arkeologisk registrering. I *Funn og fornminner i Nordland*. Universitetet i Trondheim.

Zachrisson, Torun

1998 *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm studies in Archaeology 15, Stockholm.

Øye, Ingvild

2002 Landbruk under press ca. 800-1350. I Myhre, B og Øye, Ingvild, *Norges landbrukshistorie bind 1*, s. 216-414. Samlaget, Oslo.